

Віктор
АВДЄЄНКО

Проект «УКРАЇНА»

КИЇВСЬКИЙ
ПАТЕРИК

17 непростих питань
української історії

 FOLIO

Віктор
АВДЄЄНКО

Проект «УКРАЇНА»

КИЇВСЬКИЙ
ПАТЕРИК

17 непростих питань
української історії

Віктор Авдєєнко

Київський патерик

**17 непростих питань української
історії**

© В. А. Авдєєнко, 2016

© О. А. Концевич, переклад українською, 2016

© І. М. Алексеєва, художнє оформлення, 2016

Моїй дружині Каті

Замість передмови

Книга далася мені досить важко. Писалася довго. Ба більше, через останні події в Україні дещо з написаного раніше довелося переробити або викинути зовсім, як таке, що втратило актуальність. Проте, я постарався — наскільки це можливо — утриматися від політизації тексту, хоча повністю неупередженим до того, що відбувається, звісно, залишитися не зміг.

Автор

Вступ

Історія цікавила мене завжди, однак дитяче захоплення не переросло в щось більше, я обрав іншу професію, про що зовсім не шкодую.

Але інтерес до «переказів сивої давнини» залишився.

Дилетантські дослідження не раз змушували мене замислитися про те, наскільки ті чи інші події трактуються неоднозначно, спірно, а інколи й просто суперечливо. Крім того, я все частіше стикався з тим, що історична наука нерідко грішить тенденційністю, ангажованістю і відвертою міфотворчістю. Тобто тим, з чим, за логікою, повинна боротися.

Хоча, якщо вдуматися, нічого дивного в цьому немає — як відомо, історію пишуть переможці. Лише роки і навіть століття поспіль стають відомими факти, про які причетні особи воліли б промовчати.

Але, навіть попри появу нових подробиць, історичні версії, що утвердилися як загальноприйняті, рідко підлягають коригуванню. Так і мандрують вони в часі в своєму спотвореному вигляді, а люди поколіннями вже навіть не замислюються над тим, що ж насправді відбувалося в ті далекі часи, приймають на віру все, про що розповідають їм історики.

Вивчаючи вітчизняну історію, я нерідко помічав очевидну спірність, а іноді й помилковість висновків учених, у тому числі дуже іменитих. Мені страшенно незручно від того, що я ставлю під сумнів авторитет визнаних фахівців. Нижче я розповім, що саме викликало мої сумніви, і нехай читач сам розсудить, хто правий.

Також в цій книзі я взяв на себе сміливість описати деякі сценарії, за якими могли б розвиватися події, якби на найбільш драматичних роздоріжжях української історії обставини склалися б інакше, ніж у реальності.

Останнім часом з'явилося багато книг з так званої «альтернативної» історії. Що ж, хтось, можливо, звинуватить і мене в створенні хибних сенсацій. Можу лише сказати, що свої дослідження я засновую виключно на перевірених фактах, почерпнутих, у тому числі, у авторів, чий авторитет я тим чи іншим чином поставив під сумнів.

Звідки, кажете, походить Руська земля?

Так от: все почалося десь у XV столітті до нашої ери — коли, на думку авторитетних людей, предки слов'ян відбрунькувалися від своїх індоєвропейських побратимів. Може, це було і не в XV столітті, але зараз перевірити вже не вийде.

Чому слов'яни? Ну, загалом, ми, в більшості своїй, від них походимо. Можна сказати, ними навіть є. Здебільшого.

Наші доблесні (чи доблесні?) предки покинули дружну індоєвропейську сім'ю практично останніми — власне, на той момент вже і залишати було нікого — залишилися тільки ми і балти — прибалти з'явилися пізніше, в СРСР. Так що, фактично, розлучилися ми тоді тільки з цими балтами, і наші шляхи-доріжки, як то кажуть, розійшлися. Як з'ясувалося — недалеко.

Оскільки всі пристойні землі були вже зайняті більш моторними родичами, довелося слов'янам вдовольнитися тим, що залишилося. А залишилося далеко не найкраще — те, де ми живемо зараз.

Поки слов'яни були зайняті своїми справами, у них, можна сказати, під носом йшло Велике переселення народів — з Уралу до Європи, практично за нинішнім маршрутом Уренгой — Помари — Ужгород.

І в якийсь момент захотілося слов'янам до цього процесу долучитися. І сталося це зовсім скоро — в V столітті, тільки вже нашої ери.

І називали їх тоді зовсім не слов'янами, а антами і склавинами. Були вони дуже між собою схожі, але все-таки трішки різнилися. Чим саме — історія замовчує, крім того, що перші жили дещо на південний схід, а другі — на північний захід.

Але візантійці якимось чином розрізняли їх і, кляті, нерідко налаштовували одних проти інших, як дурненьких дітей.

Про антів незабаром перестали згадувати, про склавинів пам'ять збереглася довше. Наприклад, в новгородських словенів. До них же, напевно, варто зарахувати і в'ятичів з радимичами. «Були адже два брата у ляхів (поляків) — Радим, а другий — В'ятко; і, прийшовши,

сіли вони: Радим на Сожі, і від нього прозвалися радимичі, а В'ятко сів з родом своїм по Оці, від нього отримали свою назву в'ятичі», — повідомляє літопис (говорячи сучасною мовою). Можливо, це просто легенда, але раптом дійсно все так і було?

У школі на уроках історії до дошки кріпилася велетенська мапа, на якій, як правило, штрихуванням позначалося, «звідки пішла Руська земля». На карті були різні назви — вже згадані словени, радимичі і в'ятичі, а також дреговичі, древляни, сіверяни, тиверці, уличі, іноді — бужани, волиняни і звичайно ж поляни.

З дитинства нам втовкмачували, що поляни були головними серед слов'ян. Східних, звісно.

Михайло Грушевський у своєму «Нарисі історії українського народу» тонко підмітив, що «Київ розташований на кордоні Полянської землі, на вузькому клині між землями древлян і сіверян». Грушевського — і не лише його — чомусь не насторожило, що ті, кого призначили гегемонами східнослов'янського світу, тулилися на крихітному клаптику землі, в той час як їх «менші браття» — древляни, сіверяни, в'ятичі — шикували на величезних навіть за теперішніми мірками територіях. Що ще цікаво — ті, кого прийнято називати полянами, не залишили після себе однорідної археологічної культури, тобто вони мешкали на стику декількох культур.

Звідки взагалі взялася ця назва — «поляни»? Між іншим, вона ніде не зустрічається, крім наших літописів і декількох джерел, що до них висходять. На перший погляд, походження назви абсолютно зрозуміле — слово «поле»: «занеже в поле сядяху». А назви «древляни» — від слова «дерево». Тільки от навколо Києва лісів не менше, ніж біля міст древлянських — «и бяше около города лесъ и боръ великъ». Це про Київ сказано.

А найбільш приємна версія та, що назва «поляни» походить від грецького слова «поліс» — місто. Мовляв, міські вони. А «древляни», або, як їх ще називали, «деревляни», — сільські, чи що?

З'ясовується, що поляни були тихим і скромним народом — «... обычаи имяху тихъ и кротокъ», а от «Древляни живяху зверьскымъ образомъ, живуще скотьскы и оубиваху другъ друга». Але, виявляється, і інші — «радимичи и вятичи и северо одинъ обычаи имяху: живяху в лесе яко же всякыи звер».

Не дивно, що такі лагідні й миролюбні поляни «...быша обидими Деревляны». Дивнує те, що вони, коли хозари зажадали з них данину, зібрали її мечами, а ті відзначили, що, на відміну від їх шабель, гострих з одного боку, мечі полян були обоюдогострі, і «мечи си имуть имати и на нас дань и на инехъ странахъ».

А от археологічні розкопки показали, що саме древляни були мирними і культурними.

У їхніх могилах не знаходили зброї, зате там було повно всякого начиння з кераміки і заліза, всіляких тканин, шкіри, скла, бронзи, срібла. Були вони, виявляється, і орачами, і скотарями, і ремісниками, і торговцями, і зовсім не «живяху зверьскымъ образомъ». Так що, виходить, хтось їх дуже сильно «підставив».

Можна ще довго шукати аргументи як «за», так і «проти», але мені здається, що ніяких полян насправді взагалі не було.

З чим ще плутанина, так це з Руссю. Основна суперечка: Русь — це варяги чи слов'яни?

У літописі русь розміщена спершу поруч з чуддю, віссю та іншими народами півночі. В іншому місці — між готами і англійцями, і слід припустити, що це все ж варяги.

Але в літописі чомусь море «Варязьке» — це Балтійське море, а «Руське» — Чорне.

Під 852 роком в літописі повідомляється, що зі сходженням на візантійський престол Михайла III наша країна «...нача ся прозывати Руская земля», і вже тоді, виявляється, Русь ходила війною на Візантію. Тобто, якщо вірити «Повісті временних літ», візантійці вже знали жителів Подніпров'я під іменем «руси» — як мінімум, за 40 років до приходу варягів до Києва на чолі з Олегом. Але нижче написано, що «...от техъ Варягъ прозвася Руская земля». Так від варяг чи ні?

Вінцем епопеї під назвою «Русь» є фраза, яку в оригіналі просто страшно читати.

Її переклад на сучасну мову не набагато кращий: «А слов'янська мова і російська — одна; бо від варягів прозвали їх Руссю. А спершу були слов'янами. Хоча й полянами звалися, та слов'янська мова була. Полянами ж прозвали, бо в полі сиділи. Мова слов'янська була у них тільки». Без коментарів.

Зрозуміло одне — літописець намагається, досить кострубато, прив'язати «русь» до варягів. Але оскільки це зовсім не так, все виходить тяп-ляп. Перекручено з ніг на голову. Причина та наслідок помінняні місцями.

«Поляне, яже ныне зовомая Русь», говориться в літописі, а мені здається, що з самого початку вона «зовомая» Русь, а точніше, виключно Русь.

Слово «русь» — загадкове слово. В тому сенсі, що ніхто гаразд не знає, звідки воно взялося. Не знаю і я. Можу тільки здогадуватися. Словацький лінгвіст ХІХ століття Павел Шафранек стверджував, що в праслов'янській мові річка називалася «руса». Нібито звідси походить сучасне слово «русло». Цілком переконливо, але чи воно так — хтозна.

Від себе додаю, що в українській мові є слово «рух» (в непрямому відмінку «русі»), що означає динаміку, і відповідне дієслово «рушити», а в російській є однокореневі їм слова «разруха», «нарушить». Течія річки, як відомо, і означає рух. Але, щоправда, може бути й таке, що «рух» жодного стосунку до «русі» не має.

Все ж на користь цієї версії говорить те, що раніше багато річок в нашій місцевості дійсно називалися Рось або Русь. Наприклад, Німан. А сьогодні у Німана є притока Россь (Рось). Найвідомішою Россю звичайно ж є притока Дніпра. А у неї самої є притока Росава.

Дуже може бути, що Россю або Руссю прозвали народ, який жив біля річок.

А от що це був за народ — тут складніше.

Всі ті нісенітниці, які пов'язані з Руссю в літописах, залишають відчуття того, що Русь і слов'яни — це майже одне і те саме, але все-таки не до кінця.

Іноземні автори, зокрема східні, також зближували русів і слов'ян, але повністю не ототожнювали. «...Що ж стосується руських купців, то вони суть вид слов'ян...» — писав мусульманський історик ІХ століття Ібн-Хордадбех (цитується за книгою Б. О. Рибаківа «Київська Русь і російські князівства ХІІ–ХІІІ ст.»).

У своїй книзі Рибаків наводить карту з географічного трактату 982 року невідомого автора з назвою «Худуд ал-Алам». В ній Русь розміщена всередині землі слов'ян. Якщо слідувати із заходу на схід, то спочатку розташовуються слов'яни західні, потім — Русь, а потім — знову слов'яни, на цей раз в'ятичі.

Отже, на території літописних полян, яких, швидше за все, не було, а також цілком реальних древлян і сіверян перебувала справжнісінька Русь. Значно пізніше, коли вже були не племена, а князівства — новгородці, смоляни, рязанці, суздальці — всі вони ходили «на Русь», маючи на увазі Київ, Чернігів і Переяслав. Та й коли князі власними силами впоратися з суперниками не могли, вони закликали варягів, а не русь.

Досить загадковою є «четвірка» в особі Аскольда, Діра, Олега та Ігоря (цих, на відміну від Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, дійсно четверо). Аскольд і Дір начеб варяги. Ім'я Дір, може, і не дуже варязьке за звучанням, але Аскольд — тут уже сумнівів немає. В Іпатіївському літописі, найдавнішому з усіх, що до нас дійшли, Дір в декількох місцях записаний як Дірда. Літописець, напевно, вирішив ліквідувати «накладочку» і додав літеру «д» туди, де вона цілковито не потрібна. А може, і в імені Аскольда ця кінцева «д» зайва? Що буде, якщо її прибрати? Спершу потрібно позбутися м'якого знака, оскільки в літописі написано «Асколд». Вийде в підсумку Аскол. В одному місці Аскольд написаний як Оскольд. Прибираємо кінцеву «д» і отримуємо назву річки Оскол, яка тече по Курській, Белгородській та Харківській областях. Відразу вся «варязькість» зникає.

Ще два варяга — Олег і Ігор. Теж начебто все ясно. Для вчених Олег — це варязький Хельгу, а Ігор — варязький Інгвар. Тільки дивно, що Олег не названий у такому випадку Хельгу. От Рюрик названий Рюриком. І брати його Синеус і Трувор правильно названі. Щоправда, ніякі вони не брати — зокрема, і у Б. О. Рибаківа, і у Л. М. Гумільова чітко сказано, що Синеус — це *sine hus*, що означає «свій рід», а Трувор — *tru var* — «вірна дружина». Але написані обидва слова правильно (тобто літописець правильно передав написання цих слів, не розуміючи їх значення). Також правильно записані інші варязькі імена: Инегелдъ, Фарлофъ, Веремудъ, Рулавъ, Лидульфостъ (так у літописі). А імена Олега і Ігоря — чомусь неправильно. Ім'я Олега кілька разів у літописі фігурує як Олг. Тюркською (протоболгарською) мовою це означає «великий» (насправді «олгу»). На Русі ім'я Інгвар (Інгварь) було відоме, але використовувалося рідко. Було лише кілька князів з таким ім'ям, та й те десь в столітті XIII. Причому, один з них був Інгвар Ігорович, і це може бути доказом того, що для його сучасників це були два різних імені.

Звідки у «варяга» Олега болгарське ім'я? «Откуда у парня болгарская грусть?»

А до чого тут узагалі болгарини?

Предки їхні прийшли з Сибіру, деякий час вони пожили в Середній Азії і нарешті осіли в Причорномор'ї. Древніх болгар, або булгар, — щоб відрізнити від жителів сучасної Болгарії — часто плутали з гунами, тому простіше погодитися, що це — суть одне і те саме.

У VII столітті нашої ери хану Кубрату, яких походив з тюркської династії Дуло, в протистоянні з войовничими аварами вдалося об'єднати кілька орд в Велику Болгарію. Після смерті Кубрата п'ять його синів, не послухавшись батька, не зберегли єдність, і Велика Болгарія потрапила в залежність від Хозарії.

Частина болгар пішла на Волгу, давши початок Волзькій Болгарії, інша, під проводом хана Аспаруха, перемістилася на Балкани, туди, де сьогодні існує сучасна Болгарія. Наймолодший син Кубрата, Альцек, повів своїх одноплемінників в далеку Італію, де вони ще деякий час зберігали мову і звичаї.

Даних про перебування болгар в середньому Подніпров'ї ми не маємо, але ризикнемо припустити, що жили там слов'янські племена, котрі перебували від них у залежності, як згодом від хозар. У VII столітті на захід від Дніпра жило плем'я дулібів, які зазнали нашествия аварів (обрів), що прийшли, як і багато інших загарбників, з-за Волги: «Обри воеваша на Словены и примучиша Дулебы суцая Словены».

Василь Ключевський («Курс російської історії», лекція VII) дивувався, чому в період воєн слов'ян з аварами згадуються тільки дуліби: «Де були під час цієї навали поляни?» І сам відповідав на поставлене питання: «Тоді дуліби панували над усіма східними слов'янами і покривали їх своїм ім'ям».

Вважається, що дуліби жили на Волині, тобто суттєво західніше ареалу літописних полян. При цьому дулібів фіксують ще західніше — в Чехії і на території сучасної Угорщини біля озера Балатон. Але географія дулібів, виявляється, набагато ширша. Так, місто Болхов в Орловській губернії Росії мав образливе на прізвисько «Дулеб», а в Рязані «дулебий» означає «косоокий, з різними очима».

Ну і, нарешті, на карті сучасного Києва можна знайти Долобський (Дулебський) острів. Київські князі проводили на ньому свої ради (сьогодні там засмагають нудисти).

Тому нічого дивного, що з усіх слов'янських племен тоді відомими були тільки дуліби. Та чи слов'янськими вони було насправді?

«Повість временних літ» начебто однозначно дає зрозуміти, що так: «Обри воеваша на Словены и примучиша Дулебы сушая Словены». Але бентежить уточнення, що вони «сушая Словены». Сумний досвід розкодування взаємин слов'ян і Русі змушує в цьому засумніватися.

Прийнято вважати, що слово «дуліби» має германське походження. Однак у ньому вельми прозоро читається назва династії Дуло, до якої належав хан Кубрат. Тому цілком можливо, що дуліби були якщо і не повноцінною болгарською ордою, то, принаймні, слов'янським плем'ям, керованим ставлеником Великої Болгарії.

Слід також врахувати, що могилу хана Кубрата виявлено в Полтавській області, а Аспарух похований на території сучасного Запоріжжя (обидва факти є безперечними, але альтернативних все одно немає).

Болгарське правління у слов'ян з центром в Києві цілком могло зберегтися до часів Аскольда і Діра.

Ім'я Аскольд, як я вже відмітив, дуже нагадує назву річки Оскол. Крім того, грецький монах-літописець повідомляє, що в 563 році до Візантії прибуло посольство від царя тюрків Аскела, ім'я якого також іноді писалося як Аскельт, Асцельт. Звичайно, це не міг бути наш Аскольд, хоча б тому, що київський правитель жив на три століття пізніше. Набагато важливішим є те, що тут простежується чіткий зв'язок імені Аскольда з тюрками.

Незадовго до подій, пов'язаних із тим, що Олег захопив Київ, у Хозарському каганаті відбулося повстання трьох родів, котрі об'єднують під загальною назвою «кавари». Повстання було придушене, і кавари приєдналися до семи мадярських племен, які також підкорялися хозарам. Разом з мадярами ці кавари, покочувавши деякий час неосяжними просторами України, переселились в нинішню Угорщину. Їх назва має невідоме походження (версії є, але жодна з них не превалює). Мені здається, що воно може бути пов'язане з ім'ям племені «савір», які у певний час були дуже впливовою силою на просторах між Доном і Дунаєм, однак потім були підкорені хозарами і ними ж згодом асимілювалися.

Характерно, що Костянтин Багрянородний — візантійський імператор і, за сумісництвом, історик, називав мадярів «савартою».

Разом із цією «савартою» згадує він і якийсь народ «ескел», таким чином, відносини мадяр з «Аскольдом» можуть мати дуже довгу історію. І, що важливо зазначити, ескели, або аскели, належали до так званих десятистрільних тюрків, які склалися з п'яти племен роду Нушибі і п'яти племен роду Дулу (ескели належали до Нушибі).

Від «савір», з іменем яких цілком резонно пов'язують назву «Сибір» (у переказах сибірських татар фігурує народ савир, або сабир), напевно, походять східнослов'янські сіверяни (до географічної півночі, російською — север, ця назва не має жодного відношення). Якщо кавари — це дійсно повсталі проти Хозарського каганату савіри, тоді все більш-менш стає на свої місця.

У Києві та в околицях приблизно з середини VII сто-річчя правила династія, пов'язана з правителями Великої Болгарії (система престолонаслідування, що утвердилась у Київській Русі — не від батька до сина, а від старшого брата до молодшого — бере початок в Тюркському каганаті). Народонаселення, переважно слов'янське, проте, іменувалося в честь своїх правителів з династії Дуло — дулібами. Деякий час їм довелося боротися з загарбниками-аварами, і ця боротьба була для дулібів важкою, але врешті-решт їм, швидше за все, вдалося, завдяки допомозі сюзерена, позбутися аварського ярма.

У середині IX століття в Хозарському каганаті спалахнуло повстання колись войовничих, але з часом упокорених савір, яких стали називати каварами. Вони покинули межі каганату, приєднавшись до конфедерації семи мадярських племен. Ці мадяри під натиском нового ворога — печенігів — переселилися в українські степи, де затрималися на деякий час, займаючись війною, розб'єм та іншими заняттями.

Приблизно в 882 році мадяри разом з каварами вирішили захопити Київ. У цьому їм допомогли варяги — такі ж розбійники з великої дороги, тільки з півночі. Чи були варяги спеціально запрошені, чи брали участь у цій кампанії з власної волі — невідомо і не так уже й важливо.

Те, що Київ був добре укріпленою фортецею, практично неприступною, випливає з літопису, в якому йдеться, що Аскольд і Дір були захоплені за допомогою обману, оскільки послі Олега сказали, що вони — купці, які йдуть до Візантії. Не виключено, що послані

були саме варяги, бо хто такі мадяри — в Києві і, особливо, в околицях, знали добре.

Аскольд і Дір повірили у обман, за що наклали головою. Так Київ перейшов під владу такого собі хакана Олега (або, точніше, Олга, дружину якого складали найманці-варяги).

Відомо, що мадяри не затрималися в Києві і пішли далі на захід. Про це існує запис і в «Повісті временних літ»: «Їдоша Оугре мимо Києвъ горою яже ся зоветь ныне Оугорское. Пришедше къ Днепру, сташа вежами... и пришедше от вьстока и оустремишася чересь горы великыя иже прозвашася горы Оугорскыя». У літописі йдеться про 898 рік, але це, безумовно, помилка, оскільки мадяри перейшли Карпати ще в 896 році. Відповідно, описувані події мають стосуватися саме часу убивства Аскольда і Діра, оскільки важко собі уявити, щоб відомі своєю войовничістю мадяри, про яких розповідає і автор «Повісті временних літ» — «почаша воєвати на живушая тут... Словене и Волохове», — просто постояли табором (типу пікніка) біля Києва, не зробивши жодних дій.

При цьому в епізоді літописі про вбивство Аскольда чітко говориться, що він був похований там, де був розташований Ольмин двір. Чомусь більшість істориків категорично не хочуть визнавати в Ольмі угорського вождя Альмоша. Очевидно, що люди Олега-Олга привели Аскольда в ставку Альмоша, де він і був згодом убитий.

Анонімна угорська середньовічна хроніка описує схожий епізод. У ній говориться, що мадяри на своєму шляху на захід «захотіли підпорядкувати собі королівство русів» (цитата за книгою Андрія Сахарова «Ми від народу руського...»). Народження російської дипломатії. Розділ 5). У хроніці не називається ім'я київського правителя, зате говориться, що вождя угорців звали Альмош. Угорці розбили київське військо, та місто взяти штурмом не змогли. Справа нібито закінчилася укладанням миру, за яким Київ повинен був виплачувати данину, і про жодне вбивство правителя тут не йдеться.

Відомо, що на місці загибелі Аскольда була споруджена церква Святого Миколая, і це може свідчити про те, що він був християнином. До того ж, хрещеним за латинським обрядом, оскільки Аскольд, швидше за все, прийняв ім'я Микола на честь Папи Римського Миколи I (858–867). У той час, коли Аскольд приймав християнство, болгарський цар Борис, що хрестився від Візантії, через суперечності з

патріархом підпорядкував свою церкву папі Миколі I, хоча в кінцевому підсумку повернувся під омофор Константинополя.

Дір був похований в іншому місці. Можливо, це пов'язано з тим, що він не був християнином. Дуумвірат як форма правління був поширений в багатьох народів, у тому числі у хозар і мадярів. За традицією один із співправителів був воєначальником, інший — духовним лідером. Ця остання роль більше підходить Діру, що і пояснює його (можливу) відданість культу предків.

Отже, мадяри під проводом Альмоша покинули Київ, залишивши в ньому Олега з Ігорем і варягами.

Олег і Ігор, які також цілком могли бути співправителями (Ігор міг бути, наприклад, сином або молодшим родичем Олега), ймовірно, належали до племені каварів. Відомо, що кавари пішли за мадярами, але це не означає, що пішли вони в повному складі.

Взагалі в той час народи переміщалися на досить великі відстані, часто не повністю, а окремими групами. Болгари розселилися на просторах від Волги до Дунаю, а деякі, як відомо, дісталися до Італії. Гуни з'являлися то на Кавказі, то в Причорномор'ї, то в Західній Європі, то знову на Кавказі. Серед слов'янських племен були відомі хорвати в Карпатах і хорвати на Балканах, поляни польські та літописні поляни на Дніпрі (хоча в існування полян на Дніпрі я не вірю), севери в Болгарії та сіверяни біля Чернігова.

Кавари, яких я ризикнув назвати савірами, перетворилися на сіверян. Саме вони тепер стали головним племенем Русі, яким до цього були дуліби. Оскільки сіверян безпосередньо не пов'язують з Києвом — їх головним містом був Чернігів, — то можна припустити, що жителі Києва та околиць у складі слов'ян, савір і варягів відділилися у відокремлену спільноту (все, як і сьогодні — ще донедавна дніпропетровські, донецькі, львівські, харківські, навіть московські — всі досить швидко стають київськими. Аура якась особлива, чи що?).

Тільки це може ще якось реабілітувати полян: тоді етимологію їх назви від слова «поле» можна пояснити — це кочівники, що прийшли зі степу. «Їдоша Оугре мимо Києвъ... и пришедше къ Днепру, сташа вежами, беша бо ходяще яко и Половци» — напевно, не випадково тут згадуються половці, які з'явилися на Русі значно пізніше (назву «половці» частіше за все пов'язують зі словом «поле»).

Тепер саме час згадати наведену мною вище неперекладну фразу з літопису, що описує всю складність взаємовідносин варягів, полян і русів. «А слов'янська мова і російська — одна; бо від варягів прозвали їх Руссю. А спершу були слов'янами. Хоча і полянами звалися, але слов'янська мова була. Полянами ж прозвали, бо в полі сиділи. Мова слов'янська була у них тільки». Простіше, напевно, можна було сказати, але нехай хоча б так.

Іншу, більш просту фразу «Поляне, яже ныне зовомая Русь» слід розуміти так, що, попри низку завойовників, народ зберіг свою споконвічну назву — Русь: люди, що живуть біля річки.

Згідно з «Повістю временних літ», варяги до приходу в Київ отримували данину з чуді, мері, словен, тобто новгородців, а також кривичів. Кривичі населяли сучасну Псковську область, а також територію Білорусі. Швидше за все, варяги брали данину з псковських кривичів.

Збирання данини в ті часи було найбільш поширеним видом «міждержавних» відносин. Причому данина стягувалася не обов'язково з васалів — Візантія дуже часто платила данину варварам, аби не наражатися на їхні напади (відступне).

Хозари теж стягували данину зі слов'янських племен. Їм були підвладні в'ятичі, сіверяни, літописні поляни, радимичі. Схоже, що древляни не платили данину хозарам — згадок про це немає. Це й не дивно, оскільки вони, напевно, нащадки могутніх дулібів, які до цього часу, ймовірно, вже втратили ім'я, пов'язане з династією Дуло.

Хозари брали «з диму» (або з рала, що не принципово, оскільки і те й інше означає одне домогосподарство) «по білі», або вевериці. Також в якості такси для виплати хозарської данини фігурує певна монета щеляг — або щляг. Яким був її номінал — невідомо, оскільки історики досі не можуть прийти до єдиної думки, що це за монета. Одні вважають, що це шилінг, інші — що шекель. З огляду на те, що данину платили хозарам, які в той час вже прийняли іудаїзм, то логічніше припустити, що мова йде про шекель. Хозари вели торгівлю зі слов'янами за шекелі, а потім їх же збирали у вигляді данини. Оскільки одні й ті самі племена платили хозарам веверицями і щелягами, то, швидше за все, ці дві монети були одного або близького номіналу.

Коли Олег почав встановлювати свою владу над племенами, він почав брати з них ту ж данину, що до цього брали хозари: «...Посла Олегъ к Радимичем ркя, кому дань дасте. Они же реша Козаром. И речимъ Олегъ: не даваите Козаромъ но мне даваите. И Вдаша Олгови по щелягу, яко же и Козаромъ даяху».

Згідно з літописом, Олег брав данину з сіверян, але «възложи на нихъ дань легъку». Сумнівно, що він взагалі з них брав данину, адже Олег, ймовірно, сам був з племені сіверян.

В'ятичі продовжували платити данину хозарам — як і належить, по щелягу з диму. Так тривало до походу на хозар князя Святослава, сина Ігоря.

Найважчу данину Олег наклав на древлян, як на переможених, — по куні з рала.

Одна куна складала 1/25 гривні, тоді як вевериця дорівнювала приблизно чверті куни. Таким чином, данина з древлян була в чотири рази більша, ніж з решти. Природно, це не могло сподобатися древлянам, і вони підняли повстання, убивши князя Ігоря, який особисто прибув за даниною.

Олега тоді вже не було в живих, мадяри ще раніше пішли за Карпати, можливо, частина варягів повернулася на північ. Древляни вирішили, що вони в змозі скинути владу своїх ворогів-сіверян. Більш за те, древлянський князь Мал вирішив як військовий трофей взяти собі в дружини вдову Ігоря, Ольгу. Але Ольга змогла перемогти древлян, і після цього влада цієї династії вже не підлягала сумніву.

Варто сказати кілька слів про сім'ю Мала. Після розгрому древлян про нього в «Повісті временних літ» нічого не повідомляється. Історики припускають, що він був страчений за наказом Ольги за те, що вбив Ігоря. Тим часом, в літописі зустрічається певний персонаж Малк, або Малко Любечанин, батько Малуші і Добрині. Малуша — мати князя Володимира, який хрестив Русь в 988 році. За традицією вважається, що вона була ключницею- рабинею княгині Ольги. А Володимир, відповідно, — незаконнонародженим сином Святослава Ігоревича. Істориків чомусь не бентежить той факт, що позашлюбний син у принципі не міг претендувати на престол.

До того ж, дивно, що в літописі фігурує ім'я якоїсь рабині, але не називається ім'я законної дружини Святослава, матері його двох синів — Ярополка і Олега.

Якщо Лаврентіївський літопис дійсно називає Малушу ключницею, то в Іпатіївському літописі говориться, що «... Володимиръ бо бе от Малуши милостьнице (улюблениці) Ольжины, сестра има Малько Любчанинь».

Імена Василь і Михайло мають форми Василько і Михалко, Мал за аналогією міг цілком перетворитися у Малка.

Це означає, що сім'я переможеного Мала була ув'язнена в Любецькому замку. І якщо до Мала Ольга могла не мати жодних теплих почуттів, то Малуша, напевно, — поступлива лагідна дівчина, — могла стати її улюбленицею, яку вона і видала заміж за свого буйного сина. Можна навіть припустити — хоча про це ніде жодних відомостей немає, — що Малуша була християнкою. В очах Ольги це було б, безумовно, великим бонусом, може, таким чином вона хотіла вплинути на Святослава, який категорично не хотів хреститися. У будь-якому випадку, це вплинуло на сина Святослава, Володимира, який не лише хрестився сам, але й охрестив усю Русь.

Святослав, який провів більшу частину життя в військових походах, залишав княжити в Києві старшого сина Ярополка. У бунтівну Древлянську землю він вирядив Олега, а наймолодшого, Володимира, — в Новгород. У Чернігів, до сіверян, Святослав не надіслав нікого (ймовірно, це було пов'язано з дефіцитом синів). Але князь Володимир, у якого не було проблем із потомством, поставив князів у Ростові, Новгороді, Полоцьку, Смоленську, навіть у Пскові. Мстислава, прозваного Хоробрим, він направив у далеку Тмутаракань (Тмуторокань). Природно, був серед синів Володимира і князь Древлянський — Святослав. Не було тільки чернігівського князя.

Лише в 1024 році, після того, як сини Володимира — Ярослав і Мстислав — за «мирним договором» розділили країну навпів, Мстислав став княжити в Чернігові. Але він отримав при цьому все Лівобережжя.

За Ярослава Мудрого, очевидно, правляча династія остаточно втратила зв'язок із Сіверською землею. Один з його синів, Святослав, був посаджений в Чернігові і, по суті, став родоначальником чернігівського княжого роду.

До речі, саме для чернігівської княжої сім'ї характерні імена Олег, Ігор і Святослав. Саме ці три імені зустрічаються в цьому роду

найчастіше, і ці імена, особливо Олег та Ігор, майже не були поширені в інших князівствах.

Кілька слів о полку Ігоревім

До Чернігівському клану, який на честь головного його представника — Олега Святославича «Гореславича» — стали називати Ольговичами, належав князь Ігор. Це був другорозрядний князь, який, напевно, так і залишився б у тіні більш іменитих родичів, якби не «Слово о полку Ігоревім», яке «прославило» його на століття.

Пристрасті довкола «Слова» не вщухають і дотепер. Скептики вперто не хочуть визнавати в ньому справжній здобуток сивої давнини, конкретніше — кінця XII століття. Автор «Слова», якщо визнати його справжність, творив за часів автора романів про Ланселота і Персеваля — Кретьєна де Труа (на півтора століття раніше Данте і за два століття до Чосера).

Версія про те, що «Слово о полку Ігоревім» було створене відразу ж після описуваних подій, що сталися в 1185 році, багатьом здалася надто простою, і було висунуто припущення, що справжнім його автором є збирач старожитностей Олексій Мусін-Пушкін, який знайшов рукопис у кінці XVIII століття (в такому випадку ні про яку «знахідку» мови бути не могло).

Дійсно, припущення про фальшивку, яку видавали за пам'ятник середньовічної літератури, виглядає дуже спокусливо. Більше того, незадовго до виявлення рукопису «Слова» в далекій Шотландії тамтешній учений-фольклорист Макферсон опублікував знайдені ним твори «легендарного» кельтського барда Оссіана. Але згодом з'ясувалося, що Макферсон обдурих усіх — опубліковані твори склав він сам.

За іронією долі, Мусін-Пушкін у передмові до першого видання «Слова о полку Ігоревім» писав: «Любителі російської словесності погодяться, що в цьому останньому нам від минулих століть творі помітний дух Оссіана, отже, і наші давні герої мали своїх бардів, які співали їм хвалу...»

Сучасний історик Андрій Залізняк практично повністю виключає версію підробки як з боку Мусіна-Пушкіна, так і щодо будь-кого іншого: «Украй мало ймовірно, щоб хтось узяв на себе той величезний труд, який необхідний для оволодіння всім цим обсягом знань —

всього лише на шляху успішної стилізації. Стилізатору цілком достатньо, щоб його твір справляв бажане враження на публіку (а для цього зазвичай буває потрібна не стільки реальна подібність із справжньою старовиною, скільки відповідність уявленням публіки)» (А. А. Залізник. «Слово о полку Ігоревім: погляд лінгвіста». 2004).

Особисто я буду виходити з того, що це — не підробка, а справжній твір.

Тепер перейдімо до героїв «Слова». Почнемо з того, чиє ім'я винесене в заголовок, — з князя Ігоря.

Князь Ігор Святославич здійснив похід у глиб половецьких степів у далекому 1185 році від Різдва Христового. Похід цей, як відомо, був невдалим і закінчився полонем князя (з якого він згодом втік) і актом справедливої відплати з боку половців.

Дмитро Сергійович Лихачов, а разом з ним багато інших учених і літераторів — сучасних і давніших — вважають, що «Слово о полку Ігоревім» прославляє князя Ігоря як захисника Руської землі, попри невдачу, що спіткала його. На думку прихильників такого трактування, неординарність «Слова» саме й полягає в тому, що автор вибрав темою свого твору не одну зі славних сторінок вітчизняної історії, а навпаки — її сумний епізод. Як повчання, так би мовити, для наступних поколінь, та й для сучасників теж.

Олжас Сулейменов, казахський учений і письменник, навпаки, ніякого оспівування в «Слові» не бачить і вважає, що автор цілком прозоро таврує боягузливого і підступного князя Ігоря. Про це він написав у своїй книзі «Аз і Я» (Алма-Ата, 1975), яка була вилучена з продажу в СРСР. Тож не дивно, що серед її критиків був і Лихачов. Сулейменов — нащадок половців і тому (а втім, може, зовсім і не тому) вважає своїх предків не такими вже й варварами і нелюдами, а також бачить і чує в голосі автора «Слова» співчуття до половців.

Це дві полярні точки зору на твір. Спробую вивести якийсь третій шлях. У цьому я маю намір користуватися відкриттями як Лихачова, так і Сулейменова (що зайвий раз підтверджує моє до них шанобливе ставлення).

Отже, як було сказано вище, Ігор Святославич — представник могутнього Чернігівського роду, однак його особисті досягнення були досить скромними. Майже все його життя пов'язане з Новгород-

Сіверським, і лише в самому його кінці йому пощастило недовго покерувати в Чернігові.

Якщо коротко охарактеризувати діяльність князя Ігоря, то це — феодалні усобиці і походи на половців.

Він був серед князів, які надали свої дружини Андрію Боголюбському в поході на Київ 1169 року. Він часто ходив у Поле — на половців і, як правило, виходив переможцем. Інша справа, що, як пише Сулейменов, у більшості випадків Ігор в половецьких походах брав не хоробрістю і талантом, а зрадою і підступністю. На жаль, у той час це було зовсім не рідкістю (та й хто сказав, що тільки в ті часи!).

Матір'ю князя Ігоря була донька половецького хана. Багато інших руських князів також одружувалися на половчанках (серед них, наприклад, Юрій Долгорукий). Так, син самого князя Ігоря, Володимир, узяв у дружини дочку хана Кончака, і, таким чином, Ігореві внуки були більше половцями, ніж русичами. У такій ситуації можна припустити, що походи в Поле для руських князів (які власне виявилися не зовсім руськими) були не війнами із завойовниками, а все тими ж феодалними чварами.

Практично всі руські князі були між собою родичами, що не заважало їм здійснювати спустошливі набіги на володіння один одного. Не менш спустошливими (а швидше за все, більшими) були набіги половців на руські землі. Але русичі не залишалися в боргу, захоплюючи здобич у своїх кочових родичів. Князь Ігор, подібно до інших руських князів, активно брав участь у грабежах половецьких стійбищ. Саме з такою метою він і вирушив у той нещасливий похід 1185 року. Мабуть, надихнувшись недавніми перемогами руських дружин над половцями, Ігор увірував в легкий успіх над деморалізованим противником.

Але крім, так би мовити, «економічних» причин походу, в Ігоря могли бути й пов'язані з ним політичні амбіції.

Багато дослідників, спираючись на літописи, вважали, що метою Ігорєвого походу було «поискати града Тьмутороканя», тобто повернути собі вотчину — адже колись чернігівські князі володіли і віддаленою Тмутараканню. Саме половці позбавили руських князів цієї землі біля Чорного моря (нинішня Тамань).

Але мені здається, що плани були куди більш честолюбні (і це добре показує Сулейменов): князь Ігор, з одного боку, хотів завдати

несподіваного і приголомшливого удару по половцях, а з іншого — завдяки цьому здобути славу захисника Землі Руської та переможця «поганих», що могло б додати йому авторитету для досягнення власних цілей аж до суперечки за київський престол.

Свій похід Ігор здійснював з братом Всеволодом, князем курським, і сином Володимиром, що княжив у Путивлі. Про цих персонажів із «Слова» ми практично нічого не знаємо. Набагато більше сказано про інших князів.

Насамперед ідеться про тодішнього київського князя Святослава Всеволодовича.

Як пише Борис Рибаків, після смерті батька Святослав «залишився князем-ізгоєм серед ворожої рідні, розлючений лукавством і жадібністю померлого Всеволода. Молодому княжичеві довелося довгі роки вести неспокійне життя ар'єр-васала, запобігати перед сильними, кривити душею, погоджуватися на третьорядні ролі і мимоволі брати участь у князівських усобицях» (Б. О. Рибаків. «„Слово о полку Ігоревім“ та його сучасники»).

Життя потягало його по різних землях — він княжив у Турові, Володимирі-Волинському, Новгороді-Сіверському, в Чернігові та, нарешті, в Києві (сьогодні такого, як він, назвали б «міцним управлінцем із досвідом роботи в регіонах»).

У 1180–1194 роках, до самої своєї смерті, Святослав княжив у Києві. Йому належав тільки стольний град, а Київська земля — співправителю Рюрику Ростиславичу зі Смоленського роду, чия ставка перебувала у Вручії (нинішньому Овручі). Так що поділ київського регіону на дві адміністративні одиниці — Київ і область — виявляється, придумали давно.

Я вважаю, що саме Святослав є головним героєм «Слова о полку Ігоревім». Саме з його іменем пов'язані дві важливі частини твору — це «Сон Святослава» і його ж «Золоте слово».

І якщо «Сон» вкрай цікавий перш за все з філологічної точки зору, то «Злато слово» — з політичної.

Те, про що воно оповідає, сьогоднішньою мовою можна було б сміливо назвати селекторною нарадою з областями, де в ролі регіональних начальників виступають удільні князі.

«Розбір польотів» починається з винуватців події — дістається Ігорю з Всеволодом, яких Святослав називає синами, хоча вони є його

двоюрідними братами. Потім Святослав картає свого рідного брата Ярослава, князя чернігівського — той неодноразово ухилився від участі в походах у Поле.

Наступним названий також родич Святослава — князь переяславський Володимир Глібович, одружений з його племінницею Забавою Ярославною. Володимир Глібович у відгуках Святослава удостоюється лише похвали за доблесть, виявлену в походах на половців.

Згадка про князя переяславського є для Святослава певним містком до дуже важливої для нього теми — про Всеволода Велике Гніздо, великого князя Володимирського. Володимир Глібович був племінником Всеволода, і, отже, київський і володимирський князі також були якоюсь мірою ріднею.

Всеволод Велике Гніздо — найвпливовіший князь того часу, і це дуже добре помітно в «Слові». Святослав не скупиться на епітети, вихваляючи могутність і силу свого північного колеги. При цьому київський князь висловлює жаль, що Всеволод утримується від військових кампаній проти половців, тоді як участь у них його дружин була б дуже до речі.

Далі йде звернення до двох Ростиславичів — Рюрика і Давида. Рюрик був співправителем Святослава, а Давид княжив у вотчині Ростиславичів — Смоленську. Сентенція, найімовірніше, звернена перш за все до Давида, оскільки з Рюриком у Святослава було «взаєморозуміння». На половців, принаймні, вони ходили разом. А ось брат Рюрика не завжди підтримував ці походи.

Потім настає черга галицького князя Ярослава. Впливовий Ярослав Володимирович, не залишаючи сам свого князівства, посилав, однак, дружину на половців, а також збирався відправити в Європу своїх воїнів для участі в Третьому хрестовому поході і, хто знає, може, і послав би, якби не помер. А ще Ярослав був тестем опального князя Ігоря.

Після Галицької землі «Золоте слово» спрямовується на Волинь. У першу чергу воно звертається до Романа Мстиславича, який згодом об'єднав Волинське князівство з Галицьким (один із його синів — Данило Галицький).

Наступний епізод присвячений Полоцькому князівству — мабуть, найбільш загадковій з усіх руських земель. Кероване окремою гілкою

князів, Полоцьке князівство розвивалось осторонь від основних процесів, літописання цієї землі до нас практично не дійшло.

Проте Полоцькому князівству приділено надто багато уваги, що може пояснюватися тісними родинними зв'язками самого Святослава Київського (його дружина була правнучкою великого і страхітливого Всеслава, який мав славу крамольника і чарівника).

Головна думка, що проходить через усе «Золоте слово» (та й в цілому через «Слово о полку Ігоревім»), — треба об'єднуватися і разом вирушати на половців.

Взагалі, як мені видається, власне, для того, щоб об'єднати руські землі в боротьбі з половцями і здолати їх раз і назавжди (попри родинні зв'язки), і задумувалося «Слово о полку Ігоревім». А невдалий похід князя Ігоря був вибраний як красномовний приклад того, що відбувається, якщо не слухатися старших.

Князь Ігор у зазначеному творі, як уже було сказано, названий сином Святослава («О, моя синовчя, Игорю и Всеволоде!» — вигукує київський князь). Але в дійсності батьком його був зовсім інший Святослав.

Є свідчення, що в ті далекі часи «синовцями» називали племінників і навіть молодших двоюрідних братів, ким Ігор і Всеволод і доводились старому Святославу. Але при цьому він називає себе їхнім батьком не просто так, а відразу після згадки про те, що обидва вони — Святославичі. Крім того, у «Слові» є й така зовсім недвозначна фраза: «Се бо два сокола слетеста съ отня стола злата».

Тому у мене особисто виникає підозра, що автор (чия особистість також викликає суперечки) свідомо намагається збити з пантелику своїх читачів. Адже що виходить? Святослав хоче мстити злим половцям не за будь-кого, а за синів. (Те, що автор не знає, «хто кому Рабинович», — виключається: за текстом він демонструє чудове знання княжих родинних зв'язків навіть у найвіддаленіших землях Русі.)

Старий мудрий князь Святослав був не тільки головним героєм «Слова о полку Ігоревім», а й, імовірно, спонсором усього проекту.

Святослав на той час готував грандіозний похід у Половецький степ, і йому на допомогу потрібні були дружини з усієї Русі. Таким чином, «Слово», як програмна стаття, як памфлет, як пост в Facebook (напевно, і репост передбачався), мало би ширитися по всіх землях

(дарма, чи що, автор так старанно і докладно зупинявся в своєму творі на кожному з князівств).

«Слово о полку Ігоревім» було написано після 1185 року, але, очевидно, до 1187 року, коли великий похід, задуманий Святославом, все-таки відбувся (не настільки грандіозний, як хотілося, але все ж). Відомо, що в 1187 році померли Ярослав Галицький і Володимир Глібович з Переяслава, а в «Слові» про них ідеться, як про живих. Отже, виходить 1186 рік. З цим начебто розібралися.

Але хто написав «Слово о полку Ігоревім», і де воно створювалося? Насправді, цим питанням присвячена величезна література, тому немає сенсу у всіх деталях на них зупинятися. У мене дуже великі сумніви, що автор (або краще назвемо його Автор) жив при дворі князя Ігоря, тобто в Новгороді-Сіверському: важко уявити собі придворного піснетворця, який «оспіває» поразку свого господаря. Йому слід або мовчати, або оспівувати перемоги. При тому, що у потенційного піснетворця Ігоревого була можливість прославити патрона, оскільки приблизно за рік до сумної події він розгромив у степу нечисленні сили половців. Чим не сюжет для поеми?

Як місце проживання Автора вчені пропонують і Галицьке князівство, і Чернігівське, але особисто я схилиюся до його «київської прописки».

Ім'я ж автора, незважаючи на безліч версій, імовірно, ніколи не буде встановлене, і він, як і раніше, буде для нас лише Автором (що ніяк не применшує його генія).

Зате можна спробувати пролити світло на особистість іншого загадкового піснетворця — легендарного Бояна.

Автор «Слова» без будь-якої видимої потреби апелює до Бояна, його авторитету (ніби радиться з ним з ряду питань). Але така необхідність, схоже, все-таки є.

«Почнемъ же, братие, повесть сию отъ стараго Владимира до нынешнего Игоря...» — йдеться в одній із перших строф «Слова». Автор вказує на наступництво своєї оповіді билин, які створював Боян, підкреслюючи при цьому, що він, автор, пише свою власну повість, а не «по замышлению Бояню».

Наступництво авторства вказує на те, що Боян був піснетворцем «старого Володимира». Але я переконаний — не Володимира Святого, як вважав, наприклад, Лихачов, а Володимира Мономаха. Більше того,

я думаю, що, найімовірніше, Боян був придворним поетом сина Володимира Мономаха, Мстислава (який увійшов в історію під ім'ям Мстислав Великий).

Мстислав ще в дитинстві був направлений батьком у Новгород і з перервою княжив у ньому більше 12-ти років. Цілком можливо, що весь цей час при юному Мстиславі перебував мудрий Боян. У Новгороді, до речі, і до тепер є вулиця Бояна — може, випадково?

Висловлю ще одне припущення, чому настільки помітне місце в поемі відведено Бояну. На стіні Софійського собору в Києві зберігся запис — так зване графіті — про покупку княгинею Всеволожою якоїсь Боянної землі, за яку було заплачено сімсот гривень — величезні на ті часи гроші. Десята частина цих грошей була пожертвована на Святу Софію, що, ймовірно, і послужило приводом для того, щоб увічнити цю угоду на стіні храму. Можливо, Боянова земля — це земля, дарована Бояну його покровителем, Мстиславом. На ту пору (а графіті визначається XI–XII століттями) були відомі два Всеволода, що княжили в Києві: Всеволод Ярославич — батько Володимира Мономаха, дід Мстислава, і Всеволод Ольгович, що сидів на київському престолі з 1139-го по 1146 рік. Дружина останнього цілком могла прикупити собі земельки в престижній частині Києва за такі шалені гроші. Інтрига полягає в тому, що Всеволод Ольгович був батьком Святослава Всеволодовича, під покровительством котрого писалося (як я вважаю) «Слово». А якщо врахувати, що мати Святослава Агафія (Марія) — гіпотетична княгиня Всеволожа — була дочкою Мстислава Великого, то, як мені здається, справа ясніша ясного.

Боян у «Слові» названий Велесовим онуком. Як відомо, служителями культу Велеса були волхви. Так що, можливо, поет Боян і був волхвом. Можна також припустити, що до цього класу належав і Автор «Слова». Але це — всього лише припущення.

«Маятник» волхвів

Вважається, що волхви втратили владу з введенням на Русі християнства. Насправді вони нікуди не зникли — просто пішли в підпілля, де продовжували свою «підривну» діяльність. Про те, що така діяльність велася, свідчать факти. Коли ставався голод або інша біда, волхви були тут як тут. І починали народ налаштовувати проти влади. Влада чинила з ними круто, але ті знову і знову давали про себе знати, як тільки виникала відповідна ситуація.

Начитавшись Умберто Еко, якщо конкретно — «Маятник Фуко», — я почав фантазувати: а раптом волхви і сьогодні живуть серед нас? Ну, тобто вони нічим зовні не відрізняються від інших, але, час від часу, може, раз на місяць, а може, і частіше, збираються де-небудь у лісовій гущавині (маскуючись під вилазку) або просто на квартирі (конспіративній). Вони проводять таємні зустрічі, вирішують, як повернути собі владу (за песимістичним сценарієм — вони давно вже при владі). Щось схоже на масонів, тільки а la Russe (або правильніше — а la Ukrainienne).

Ідея існування таємної організації на якийсь час захопила мене остаточно. Причому настільки, що я навіть вибудував для себе досить струнку теорію, в яку, відповідно до всіх правил конспірології, вклалися основні віхи національної історії.

Відправною точкою стала «язичницька реформа» князя Володимира, яка передувала прийняттю ним же християнства на Русі.

Очевидно, що волхви були служителями культу Велеса/Волоса — не Перуна. Перун був божеством дружини. «Русь клянеться Волосом, а дружина — Перуном», — сказано в мирному договорі з Візантією.

Почавши князувати в Києві, Володимир встановив на пагорбі біля свого палацу фігури шести божеств — Перуна, Хорса, Даждьбога, Стрибога, Симаргла і Макоші. Велесу тут місця не знайшлося. Деякі дослідники вважають, що спочатку в літописі йшлося тільки про Перуна, а решта з'явилися пізніше. У будь-якому випадку, Перуну відводилося чільне місце в пантеоні богів, і це означало, що влада волхвів істотно послаблялася. Власне, зміцнення позицій Перуна як

верховного божества — випадково або навмисне — стало значним кроком на шляху до запровадження на Русі єдинобожжя.

Так, волхви повністю не зникли. Капища Велеса зберігалися і після прийняття християнства, знаходять їх і в наші дні. Язичницьким по духу є «Слово о полку Ігоревім», незважаючи на фінальне «Амінь», яке, очевидно, з'явилося завдяки переписувачу у більш пізні часи. У творі згадуються «Стрибожі внуки» і «Даждьбожі внуки», які, як особисто мені здається, означають, відповідно, половців і русичів. Боян названий онуком Велеса. Навіть якщо він і не був волхвом, згадка в офіційному (тобто не крамольному) творі імені найвпливовішого язичницького божества може свідчити, як мінімум, про те, що волхви нікуди не поділися і продовжували впливати на процеси в країні.

Зокрема, привертає увагу той факт, що Русь була не готова до татаро-монгольського нашествия. Ба більше, таке враження, що монголів хтось дуже точно спрямував — у потрібний час і в потрібне місце. У світлі конспірологічної теорії відповідь досить-таки прозора.

Але щось очевидно не складалося в цій теорії.

Якщо взяти, наприклад, того ж Еко з його «Маятником Фуко», то там плелась безперервна лінія, починаючи з друїдів, потім — через тамплієрів і розенкрейцерів — до масонів. У Орхана Памука в «Чорній книзі» — схожим чином, але дуже самотньо, виписувався сюжет з дервішами, суфіями, яничарами та іншими бекташі.

У мене ж «зниклі» волхви ні в кого не хотіли матеріалізуватися. Мене вистачило лише на скоморохів (не найкраща доля для колишніх володарів умів і доль) і все тих же масонів, що зайвий раз підтверджує вторинність нашої цивілізації.

Але, як виявилось, треба було всього лише знайти потрібну книгу, в якій все гранично просто і ясно сказано (один мій знайомий колись так і сказав: «в книжках усе написано»). З подачі Едварда Радзинського натрапив я на «Філософічні листи» Петра Чаадаєва.

І в першому з них прочитав таке (наводжу досить довгу цитату, оскільки рука (курсор) не піднімається її вкоротити): «Народні маси підпорядковані відомим силам, які стоять вгорі суспільства. Вони не думають самі; серед них є певна кількість мислителів, які думають за них, повідомляють імпульс колективному розуму народу і рухають його вперед. Тим часом, як невелика група людей мислить, інші відчувають, і в підсумку відбувається загальний рух. За винятком

деяких отупілих племен, що зберегли лише зовнішній вигляд людини, сказане справедливе стосовно всіх народів, що населяють землю. Первісні народи Європи — кельти, скандинави, германці — мали своїх друїдів, скальдів і бардів, які були по-своєму сильними мислителями. Погляньте на племена Північної Америки, що їх так старанно намагається винищити матеріальна культура Сполучених Штатів: серед них зустрічаються люди дивовижної глибини. І ось я питаю вас: де наші мудреці, наші мислителі? Хто колись думав за нас, і хто тепер за нас мислить?»

Але ж наші волхви все-таки були, були!

Ким вони були, звідки з'явилися? Чи, може, і їх нам нав'язали ззовні?

Петербуржець Сергій Ерліх у своїй праці «Поклоніння волхвам (досвід динамічного структуралізму)» намагається пов'язати волхвів з етносом волохів. За його версією, волохи могли мати над слов'янами владу (перш за все духовну). Згодом, мовляв, з пам'яті стерлося, що спочатку вони представляли інший народ.

Те, що волохи завоювали слов'ян, — відомо з «Повісті временних літ». У волохах прийнято бачити романізованих кельтів. Як підтвердження наводяться такі близькі за звучанням етноніми, як вольки, валлійці, валлони. У кінцевому підсумку назва «волохи» закріпилася за народністю на території сучасної Румунії. Показово, що вони досить довго вели напівкочівний спосіб життя, культурний рівень мали невисокий у порівнянні з сусідніми слов'янами. Тоді як кельти, як відомо, в культурному плані значно перевищували слов'ян.

На допомогу нам прийде Феофан Сповідник, котрий у своїй «Хронографії» під 527 роком повідомляє про те, що «прийшла до ромеїв (візантійців) якась жінка з гунів, що звалися савір, варвар, на ім'я Боарікс, вдова, маючи при собі сто тисяч гунів. Вона почала правити в гунських землях після смерті свого чоловіка Волоха».

Велика спокуса назвати ім'я цієї дами кельтським (Боарікс, Обелікс, Остерікс і навіть, прости Господи, Верцінкеторікс — хто не в курсі, галли це ті ж кельти), проте історики справедливо вважають, що її ім'я варварським (каламбур, так би мовити) чином візантійцями спотворено. З огляду на те, що жінка ця, як сказано, з гунів, то й ім'я у неї відповідне, тобто тюркське. Що стосується чоловіка її, Крупського... в сенсі Волоха (по-грецьки: Βαλάχ), то у дослідників

сумнівів немає: тюркське ім'я — Balaq/Malaq (Лаур-Балаур). Варіант імені підозріло схожий на відоме нам ім'я Мал (Малк), яке носив убивця князя Ігоря і ймовірний дід князя Володимира. Зрозуміло, що це навіть не версія, а всього лише спостереження. Але воно, можливо, відкриває завісу над таємницями київського двору IX–X століть.

Таким чином, цілком імовірно, хоч стверджувати це було б занадто зухвало, що волохи — якісь тюрки (гуни, або савіри, або болгари) — дійсно мали владу над слов'янами. І була ця влада, крім усього іншого, духовно-жрецькою, тобто жерцями були тільки представники волохів, які на Русі стали відомі як волхви.

Олег, який захопив за допомогою варягів Київ, як ми пам'ятаємо, з повагою ставився до волхвів: «Скажи мне, кудесник, любимец богов».

Влада волхвів була, як і раніше, сильна, але у Велеса/Волоса (чиє ім'я, по суті, і є варіантом слова «волох») з'явився серйозний суперник — Перун: «Русь клянеться Волосом, а дружина — Перуном». Князь Володимир істотно похитнув позиції Велеса, вирішивши не ставити його фігуру в пантеоні божеств, але й він був змушений знайти йому місце — на торговому Подолі в Києві.

Варто зізнатися, мені дуже довго не давала спокою загадкова Болохівська земля, що існувала в епоху Київської Русі, яка розташовувалася в той час на стику нинішніх Житомирської, Хмельницької та Вінницької областей. Про цю територію відомо вкрай мало, версій же про те, хто її населяв, хто нею правив — навпаки, більш ніж достатньо.

Більш-менш відомі кордони Болохівської землі, хоча від джерела до джерела вони варіюються. Відомо, що лежала вона в верхів'ях Південного Бугу, Случі та Тетерева. Відомі також міста Болохівщини — Болохів (сучасний Любар Житомирської області), Губин, Деревич, Кудин, Межибіжжя (Меджибож), Божський.

А ось що абсолютно невідомо — як звали болохівських князів. Природно, висловлюються різні версії, однак на сьогодні можна лише констатувати, що вони не були пов'язані з князівським домом Володимира.

З приводу етнічного складу болохівців — практично всі дослідники відзначають в ньому слов'янський і тюркський компоненти (деякі бачили в них волохів, щоправда, в традиційному, тобто романському, сенсі). Причому тюркські риси мали багато спільного з Волзькою

Болгарією — це дало привід вважати, що свою роль тут зіграли половці, які прийшли на Русь саме з тих країв.

Також звертає на себе увагу той факт, що в Болохівській землі було знайдено багато речей, пов'язаних з язичницькими віруваннями Стародавньої Русі. Нічого дивного, що в зв'язку з цим у деяких дослідників (зокрема, у Ю. Моргунова) виникла спокуса співставити назву землі з волхвами, які могли тут виконувати як жрецькі, так і адміністративні функції.

Ну і, крім усього іншого, мене насторожило згадування «аномально високої кількості дорогоцінних скарбів з речами столичного рівня» (Моргунов Ю. Ю. «Фортифікація Південної Русі X–XIII ст.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук». Москва, 2007).

Окремо можна відзначити, що виявлені в Болохівській землі ювелірні прикраси свідчать про переважання в них дулібських елементів.

І, що дуже важливо, теорія, що нас цікавить, почала освоюватися досить пізно — не раніше X століття; про це свідчать дані археології.

Тепер про те, що особисто я думаю з приводу сказаного вище. Перш за все — згоден практично з усіма версіями. В загальному й цілому. Але моє трактування геть відмінне.

Отже, що ж усе-таки вимальовується? На території, що колись входила в ареал розселення племені (або групи, конфедерації племен) дулібів, дуже впливових свого часу, виявлені сліди досить самотньої в порівнянні з навколишнім населенням культури. Деякі риси прямо вказують на те, що ця культура має витоки від самих дулібів, які були відомі до початку X століття.

Якщо моя версія правильна, і дуліби вели своє походження від тюркського роду Дуло, то наявність у культурі Болохівської землі тюркських рис абсолютно прозора. Відповідно, я не згоден з тим, що тюрки Болохівської землі — це половці.

Але тоді виникає закономірне питання: чому культурний шар болохівців датується не раніше, ніж X століттям, тоді як дуліби були відомі з VII століття? Нічого тут загадкового, як на мене, немає. Знову-таки, якщо взяти мою версію про те, що дуліби (або їх прямі нащадки) панували над більшою частиною території нинішньої Правобережної України, включаючи Київ, а після приходу Олега та Ігоря (разом з

варягами) цю владу втратили, то цілком можна припустити, що частина цього племені на чолі з вождями (князями, хаканами), побоюючись гонінь, пішла туди, де до них було складно дістатися (як версія — це були жителі древлянських міст, таких, як Іскоростень і Малин). Те, що Болохівська земля — важкодоступне місце, не викликає сумнівів: кругом дрімучі ліси, до X століття зовсім не обжита, вперше згадана в літописі під 1150 роком.

Початок освоєння цієї території саме в X столітті також не може бути випадковим. Якраз в цей час древляни — прямі нащадки (або одне з племен) дулібів — зазнають тяжких утисків з боку сіверян, що перемогли в усобиці (одне з міст Болохівської землі називається Деревич).

Саме тому тут виявлені дулібські «столичні» скарби.

Якщо дуліби і волохи (волхви) — суть одне і те саме, то не дивно, що власне тут зосереджена значна кількість пам'яток давньоруського язичництва (одне з болохівських міст називається Кудин — звідси походить слово кудесник, чарівник). А із введенням на Русі християнства збільшення числа таких пам'яток просто закономірне.

І не випадково нам нічого не відомо про болохівських князів — просто тому, що вони ніяк не пов'язані з династією, закладеною Олегом та Ігорем, яка поширила свою владу на всю Древню Русь.

Дуже схоже на те, що тривалий час Болохівська земля не була активно задіяна в загальноруських процесах. Свідчення того — досить пізня згадка про неї в літописах. Однак рано чи пізно вона повинна була звернути на себе увагу сусідів. В першу чергу — через своє стратегічне положення між Київським і Галицьким князівствами. Коли Данило Галицький почав проявляти інтерес до Києва, Болохівська земля виявилася в буквальному сенсі на його шляху до столиці. Саме Данилу було призначено знищити болохівські міста. Населення, що залишилось, розселялось по інших землях. Серед яких були, безумовно, і волхви (і вони, точніше, їхні нащадки, хто знає, чи й дотепер живуть серед нас?).

Кирилицею глаголити істину

Про варягів уже було сказано, тепер дійшла черга і до греків. Йтиметься про Кирила і Мефодія.

Кирило і Мефодій (насправді Костянтин і, ймовірно, Михайло) народилися в Солуні — сучасних Салоніках. І тоді й тепер — це Греція. Щоправда, лише північно-східна її частина. За часів братів (Мефодій народився близько 820 року і помер у 885 році, Кирило народився в 826-му або 827-му році, помер у 869-му) Солунь перебувала на самому кордоні з Болгарським царством.

Традиція велить вважати Кирила і Мефодія греками. Є також несміливі спроби називати їх слов'янами — вихідцями із сусідньої Болгарії. Останнє припущення будується на тому факті, що брати є засновниками слов'янської писемності, що нібито натякає на їхнє слов'янське походження. Дехто навіть вирішив знайти якийсь компроміс, припустивши, що Кирило і Мефодій були слов'янами по матері.

Однак почнемо з того, що нам усе-таки про них відомо більш-менш достовірно.

Батько братів був воєначальником при Солунському стратигові й іменувався Лев друнгарій. При цьому «друнгарій» часто помилково вважається ім'ям власним, тоді як насправді це — військове звання. Очевидно, що він був християнином. Сім'я Кирила і Мефодія могла втекти з Болгарії, яка до 865 року була неприхильна до християн, і знайти притулок у Візантії.

Цілком можливо, що так опинився в прикордонній Солуні болгарин Лев, де він не просто став повноправним візантійцем, а й отримав хорошу посаду.

Ну от, болгарська версія походження солунських братів підтверджується, отже, тут і казочці кінець? Хоча ні, адже я вирішив присвятити їм цілий розділ. Чого б то?

А справа в тому, що головним, визначальним, можна сказати, питанням є те, з яких болгар була сім'я Кирила і Мефодія?

У той час в Болгарії тюрки-булгари і слов'яни були ще різними етносами. Слов'яни мали свою автономію і, відповідно, своїх князів, а

в болгар до середини IX століття правителі іменувалися ханами. Хан Борис після хрещення став називатися князем, а першим царем у 889 році став його син Симеон.

У 20-ті роки IX століття слов'янські племена — браничевці і тимочани збунтувалися, вирішивши відокремитися від Болгарії. Хан Омуртаг придушив виступи бунтівних слов'ян, відмінив їхню автономію і поставив над ними своїх людей. А злиття цих етносів в один, який заговорив на слов'янському діалекті, зберігши тюркську самоназву, відбулося набагато пізніше.

А тепер я ризикну накликати на свою голову громи і блискавки, які, ймовірно, не долетіли після того, як я мав зухвальство обізвати Аскольда і Діра тюркоболгарами. (Невже і ці? Здається, схоже на те. Розсудіть самі.)

Кирило — молодший з братів — був добре освічений для свого часу, навчався у кращих учених Константинополя. Існує думка, що він знав арабську. Тому підтвердженням може бути його участь в 851–852 роках в посольстві асікрета Георгія до двору арабського халіфа Муттавакіля в Багдаді, де він вів богословські суперечки з мусульманськими вченими.

Здається, з тієї ж причини Кирила направили з місією до хозарів. За офіційною версією, хозарська місія Кирила була здійснена з метою переконати язичників прийняти християнство. Багато істориків ставлять це під сумнів, резонно вказуючи на те, що на той час хозари вже визначилися з вірою (якою став іудаїзм). Інші дослідники вважають — також цілком логічно, — що правителі Хозарії, незважаючи на зроблений потай вибір, могли влаштувати диспут представників трьох релігій — християн, іудеїв і мусульман — для того, щоб мати привід цей свій вибір обґрунтувати, спираючись на результати дискусії. Від себе зазначу, що так чинять і сьогодні, для формальності оголошуючи тендер, хоча переможець визначений заздалегідь. Просто такими є правила. Не знаю, якими були правила дипломатії того часу, можу лише сказати, що офіційна версія ніяк не заважає мені далі розвивати власну теорію про етнічне походження Кирила, а заодно з ним і Мефодія.

Отже, Кирило, як досвідчений богослов, та ще й знаючи арабську мову, був незамінним кадром для місії в країну хозар, де йому довелося б (і довелося) вступити в суперечку з мусульманськими книжниками.

Але Кирилу належало вести дискусії і з єврейськими рабинами. І що ми з'ясуємо: згідно з його Житієм, «...у Херсонесі була велика єврейська громада, де Костянтин (Кирило) знайшов учителя і за короткий термін опанував мову». Незважаючи на пропагандистський характер твору, ця інформація справляє враження цілком правдоподібної. Справа в тому, що арабська і давньоєврейська (а також похідний від неї іврит) — мови споріднені, а саме — семітські. Тому можна припустити, що Кирило дійсно досить швидко освоїв єврейську мову.

Отже, Кирило, прибувши в Хозарію, був, як то кажуть, «озброєний до зубів». Єдине, що не дуже вписується в загальну логіку цього задуму, — а як, власне, він збирався спілкуватися з самими хозарами? Можливо, через перекладача? Тоді чому б йому не скористатися послугами тлумача і під час диспутів з опонентами з питань віри?

Звідси випливає досить-таки цікавий висновок, який, утім, ніде документально не зафіксований: Кирило, принаймні, розумів по-хозарськи. Звідки, запитаєте ви, він міг знати цю мову? І дійсно, ніде ніяких свідчень про це немає. Але якщо прийняти версію про болгарське походження братів, то очевидно, що вони знали болгарську мову. Абсолютно точно відомо, що найбільш близькою до хозарської є давньоболгарська мова — тільки, природно, не слов'янська, а тюркська. Відповідно, якщо Кирило знав болгарську, він міг цілком розуміти і хозарську. У цій ситуації його позиція в диспуті була безпрограшною. Якби не одне «але»: хозари вже зробили вибір, і місія братів нічого не вирішувала.

До речі, про брата. Мефодій був старшим і набагато скромнішим. У нього не було амбіцій Кирила, і, за деякими даними, почерпнутими з Життя Мефодія, він «служив меншому брату, мов раб».

Але головна перевага Мефодія полягала в тому, що він знав слов'янську мову. Свого часу, до того, як піти в монастир, він був правителем в одній із слов'янських провінцій імперії.

Знаючи, що шлях до Хозарії лежатиме через обширні землі слов'ян, Кирило взяв брата з собою. У Житті Мефодія записано наступне: «Кирило ж умовив брата свого йти з ним, тому що той знав слов'янську мову». Відомо також, що він перекладав твори брата з грецької на слов'янську. Отож, треба зауважити, що сам Кирило, як з'ясується, слов'янськими мовами не володів.

Але найголовнішим і, схоже, абсолютно ігнорованим ученими, хоч і часто цитованим, є наступний уривок з Житія Кирила, що стосується його перебування в Херсонесі: «знайшов же тут Євангеліє і псалтир, написані руськими письменами, і людину знайшов, що говорить тією мовою, і розмовляв з ним, і зрозумів сенс цієї мови, і, порівнявши її зі своєю мовою, розрізнув букви, приголосні й голосні, і, творячи молитву Богові, незабаром почав читати і викладати, і багато дивувались йому, хвалячи Бога».

Природно, перша думка у всіх така: Кирило ознайомився зі слов'янськими письменами і поспілкувався з людиною, яка також була слов'янином, і йому стало зрозуміло, що було написано і сказано, оскільки сам він був болгариним-слов'янином і йому нескладно було зрозуміти близькоспоріднену мову. Але якщо Кирило по-слов'янськи не знав, то як же він міг зрозуміти «руські письмена»?

Борис Рибаків вважає наведений мною уривок головним доказом наявності у древніх слов'ян писемності. При всій повазі до видатного вченого — не погоджусь. Я переконаний, що ніякої писемності і, тим більше, літописання у східних слов'ян до християнізації не було. Всі літописні відомості про початковий період Русі взяті переважно з грецьких джерел, тому в «Повісті временних літ» стільки й плутанини.

Можна взагалі поставити під сумнів сам факт того, що Кирило знайшов Євангеліє, написане по-руськи. За однією з версій, йдеться зовсім не про «руську» мову, а про якусь «сурську» (начебто в Житіє закралася помилка), тобто сирійську, яка була семітською, а отже, спорідненою з арабською і єврейською. Особисто я в таку «друкарську помилку», точніше, «описку», не вірю.

Питання полягає ось у чому: а навіщо упоряднику Житія в принципі потрібно було говорити про те, що Кирило ознайомився з якимись «руськими письменами»? Щоб розповісти всьому світу про те, що брати жодної слов'янської азбуки не винаходили (і справді, навіщо було її винаходити, якщо вона вже спокійнісінько існувала до них?)

Мені здається, що суть криється якраз у слові «руський». У Житії сказано, що книги були написані «руськими письменами». Якщо зберігати вірність версії про те, що верхівка русів була болгарською (а я, поки мене аргументовано не переконують в іншому, буду зберігати їй вірність) — то можна припустити, що «руські письмена» також були

написані тюркськими рунами, які сходили до орхоно-єнісейського письма.

У Болгарії того часу використовувалися так звані болгарські руни, причому деякий час паралельно з кирилицею (після її винаходу, звісно). Якщо Кирило знав це письмо, йому нескладно було зрозуміти текст, написаний на наближеному діалекті. Тобто відбулося точнісінько те, що думали про це дослідники: Кирило зрозумів написане і сказане близькою йому мовою, тільки з однією принциповою поправкою: це була не слов'янська мова, а тюркська.

Може, насправді, це було зовсім не Євангеліє, а якийсь інший текст, а автор Життя просто вирішив «облагородити» цю історію. Хоча і виключати справжність цього факту також не варто — можливо, що в Херсонесі на той час уже були, як мінімум, фрагменти перекладів Святого Письма різними мовами, в тому числі і тюркською. Отже, місія Кирила до хозарів, хоч і не з його вини, провалилася. Після повернення з Хозарії брати відійшли від мирської суєти в святі обителі: Мефодій — у монастир Поліхроній в Малій Азії, Кирило — в одну з церков Константинополя.

Важко сказати, кому спала на думку ідея принести слов'янам християнське богослужіння рідною мовою, але ця місія також була покладена на Кирила і Мефодія. Мені все ж бачиться за всім цим «рука Константинополя», а не особиста ініціатива братів. У цей час розкол між греками і латинянами наростав, і Візантія з побоюванням позирала на успіхи Ватикану на землях язичників, у першу чергу слов'ян.

Свою просвітницьку місію Кирило і Мефодій почали, втім, не з Болгарії. У той час це було небезпечно (хоча деякі болгарські вчені переконані, що саме Кирило і Мефодій принесли християнство на їхню прекрасну землю).

Замість цього шлях братів лежав у Моравію.

Великий князь Моравський Ростислав, як свідчать джерела, серед яких і «Повість временних літ», направив послів до Візантії з проханням прислати до нього християнського проповідника. У той час Моравія перебувала в конфронтації з німецькими феодалами, і, ймовірно, для того, аби заручитися політичною підтримкою Візантії, Ростислав вирішив тонко зіграти на питаннях віри. В Константинополі

моравського князя зрозуміли правильно, і в 863 році до нього з місією направили Кирила і Мефодія.

Зрозуміло, що всю роботу з перекладу Святого Письма виконував Мефодій. Тепер залишається з'ясувати, яку писемність він використовував для написання своїх текстів?

На сьогодні в науковому світі практично беззастережно утвердилася думка про те, що Кирило і Мефодій вигадали не кирилицю, а глаголицю. А вона значно відрізняється від відомої нам слов'янської азбуки. Деякі руни з болгарського рунічного алфавіту аналогічні глаголиці і кирилиці, зокрема літери *б, е, ж, з, у, ф, ш, щ*. Не викликає сумніву грецький вплив на цей алфавіт, хоча на кирилицю він звичайно ж істотно більший. Крім цього, деякі букви глаголиці дивовижно схожі на середньовічні єврейські шрифти (можливо, хозарська місія була не такою вже й безглуздою). Все це вказує на титанічну працю, пророблену в рамках проекту «слов'янська грамота». Шкода тільки, що всі зусилля виявилися безглуздими — глаголиця не прижилася. Замість неї істинною азбукою слов'ян стала кирилиця, яка, швидше за все, ні до Кирила, ні навіть до Мефодія стосунку не має або, точніше, має, але непрямий — вважається, що творцем кирилиці був учень братів — Климент Охридський.

В Моравії брати пробули більше трьох років. Своєю діяльністю, яка полягала в навчанні грамоті за винайденою ними абеткою, і в перекладі Святого Письма, та богослужінні слов'янською мовою, Кирило і Мефодій викликали незадоволення латинсько-німецького духовенства, яке виношувало власні плани на ці землі.

Коли Людовик Німецький відновив війну з Ростиславом, брати вирішили покинути Моравію. Їхати їм належало через Болгарію, яка до того часу вже прийняла християнство, але несподівано стало відомо, що новонавернений князь Борис (що раніше іменувався ханом) вигнав візантійських ієрархів і почав дружити з Римом. Це сплутало плани просвітителів, і вони на кілька місяців затрималися в Блатенському князівстві (слов'янське князівство на території сучасної Угорщини в районі озера Балатон — звідси і назва), де продовжили розпочату в Моравії справу.

Після Блатенського князівства Кирило і Мефодій знову відхилилися від основного маршруту — цього разу до Венеції. Тут за лютими суперечками з латинянами і застала братів звістка про

вбивство їх покровителя — імператора Михайла, і про позбавлення влади патріарха Фотія.

У 868 році Кирило і Мефодій опиняються в центрі католицизму. Однак тут їх зустрічає не папа Микола, який люто ненавидів послідовників грецького обряду, а понтифік Адріан II.

Ставлення до православних просвітителів у Римі було пом'якшене тим фактом, що вони милостиво передали Ватикану знайдені в Херсонесі мощі одного з отців церкви — святого Климента.

Традиція свідчить, що саме з цим було пов'язане настільки милостиве ставлення до братів Адріана, який схвалив переклад слов'янською мовою Святого Письма, а також благословив слов'янське богослужіння, дозволивши їм навіть відправляти служби в деяких церквах Риму.

Однак здоровий глузд і знання історичних і, як би зараз сказали, геополітичних реалій того часу підказують, що справжня причина такого ставлення до Кирила і Мефодія була інша.

Як уже було сказано, Болгарія несподівано переорієнтувалася з Константинополя на Рим, Моравія ось-ось мала впасти в руки західних феодалів, а отже, і Ватикану. Все це відбувалося на тлі несприятливих подій в самій Візантії. Риму необхідно було мати на новонавернених землях довірених людей. Брати підходили для цієї місії як ніхто інший з їх уже готовими слов'янськими книгами, слов'янським богослужінням і, мабуть, досить великою популярністю серед місцевого населення.

Саме тому, очевидно, папа Адріан II прийняв їх з відкритими обіймами, будуючи щодо них далекосяжні плани.

Як би там не було, молодшому з братів не вдалося продовжити місіонерську діяльність — у Римі він захворів і 14 лютого 869 року помер (перед смертю, власне, і ставши Кирилом з прийняттям цього монашого імені).

Адріан направив тепер уже одного Мефодія знов до Моравії, дозволивши йому вести богослужіння слов'янською мовою (проте зобов'язавши читати Євангеліє і Апостол спочатку латиною).

Мефодій продовжив свою місію. Але у зв'язку з тим, що Моравія виявилася на той час під владою баварських єпископів, він підпав під гоніння і три роки провів у в'язниці.

У 873 році новий папа Іоанн VIII змусив баварський єпископат звільнити Мефодія для продовження його діяльності в Моравії. Разом з тим, Мефодію, до розбору його справи понтифіком, було заборонено проводити слов'янське богослужіння.

У 880 році Мефодію дозволили здійснювати богослужіння слов'янською мовою, проте з тим само застереженням, що і раніше — спочатку Євангеліє мало читатися латиною.

Такі послаблення з боку папи були пов'язані зі зміною політичної ситуації: у Константинополі знову на патріаршому престолі сидів Фотій, який був визнаний тепер і Римом (Візантія потрібна була Ватикану в боротьбі проти арабів і Каролінгів).

Але Мефодій на той час, схоже, остаточно переконався в щирості папи і у 882 році повернувся в Константинополь. Тут через кілька років він і помер.

Наслідки для послідовників Кирила і Мефодія в Моравії були сумними — вони зазнали жорстоких гонінь, і західні слов'яни в кінцевому підсумку виявилися цілком і повністю під владою Риму.

Зате справа братів отримала продовження у південних, а згодом і у східних слов'ян. З іменами Кирила і Мефодія пов'язують появу старослов'янської мови, що лягла в основу мови церковнослов'янської, якою і сьогодні ведуться богослужіння в православних слов'янських церквах.

Про бідних хозарів замовте хоч слово

Розібравшись із варягами і греками, перейду до хозарів. Про них уже було сказано побіжно. Прийшов час ще раз мовити про них слівце.

Взагалі, про хозар написано багато всілякого. Тільки досі незрозуміло (мені, принаймні), хто власне вони такі?

Достеменно нез'ясоване етнічне походження хозар як народу, а також самої їх назви. Всі версії перераховувати немає сенсу, тим більше, що вони, як правило, наводяться на перших сторінках відповідних монографій.

З усього мною прочитаного так і не стало зрозуміло, звідки вони взялися і, що також важливо, куди поділися.

Власне, про хозар відомо приблизно з кінця VI століття — до цього йдеться в основному про савірів, яких, тим не менше, чітко ідентифікують із хозарами (наприклад, Світлана Плетньова, чий авторитет у хозарській тематиці дуже високий).

Хто такі савіри — я писав вище. З одного боку, я вважаю цілком природною згадку про савірів у зв'язку з хозарами, з іншого — не зовсім розумію, з якого дива їх ототожнювати.

Протягом VI століття всі історичні хроніки повідомляють тільки про савірів. Вони брали активну участь у візантійсько-перських війнах, в основному, на боці Візантії. Найбільший знавець хозар Михайло Артамонов навіть вважав, що в VI столітті існував якийсь військово-політичний союз на чолі з савірами.

Однак з кінця VI століття згадки про савірів практично зникають із хронік. Це обумовлено перш за все жорстокою поразкою, завданою персами. Анатолій Новосельцев не виключає, що причиною занепаду савірів стала поразка від Тюркського каганату.

У будь-якому випадку, з цього часу настає епоха власне хозар.

Артамонов пов'язує хозар з Тюркським (Тюркютським) каганатом, створеним у другій половині VI століття. У Тюркському каганаті владу захопила династія Ашина. Саме з цим родом Артамонов (а слідом за ним і Лев Гумільов) пов'язують походження хозар. Точніше, їх

правителів. Інші дослідники, зокрема Новосельцев, з такою позицією не згодні. Новосельцев висловлює гіпотезу про те, що назва «хозари» походить від племен китайців «ко-са», які переселилися на Кавказ і в VI–VII століттях сформували хозарський етнос.

Я ж особисто не бачу ніякої суперечності між цими двома гіпотезами. Цілком логічно припустити, що якесь плем'я, або група племен (нехай буде «ко-са», хоч це не принципово), переселилося з території Тюркського каганату на Кавказ, де підкорило місцеві народи. Очевидно, що це плем'я генетично (або династично) було пов'язане з правлячим у Тюркському каганаті родом Ашина. Як відомо, болгарами (а також, за деякими даними, і гунами) правили представники іншого, ворожого до Ашина роду Дуло (Дулу). Це, ймовірно, і стало основною причиною поділу цих двох близьких (можливо, найбільш близьких) етносів.

Хозари першопочатково перебували в підпорядкуванні Тюркського каганату, а потім, після його розпаду, — Західнотюркського.

Верхівку тепер уже Хозарського каганату становили тюрки, але, як мені здається, ототожнювати хозар із тюрками було б не зовсім вірно. На підвладній їм території проживали різні народи (серед них називають згаданих уже савір, а також малярів і аланів).

Але автохтони (споконвічні жителі) цих місць належали (власне, і до тепер належать) до так званої кавказької раси, характерними ознаками якої були високий зріст, світлі очі, світле волосся.

Згідно з арабськими істориками, хозари були світловолосими і ясноокими, а також мали богатырську статуру. Історичні описи також свідчать, що хозари були двох типів — так звані «білі» і «чорні». Чорні описані як некрасиві низькорослі люди зі смаглявою шкірою. Автор монографії «Хозари» Плетньова відкидає навіть можливість існування антропологічних відмінностей у хозар. За її твердженням, поділ на «білих» і «чорних» був виключно соціальним (я з такою думкою не згоден, і в цьому я не самотній).

Черговий етап в історії хозар, який також вплинув на їх етногенез, відноситься до VIII століття — вони прийняли іудаїзм.

Не викликає сумніву те, що іудаїзм хозарам принесли євреї. Вони жили на Північному Кавказі з давніх часів. Євреї також мешкали в Криму і на Таманському півострові і перебували в сфері впливу хозарської держави, що міцніла.

Крім того, в результаті антиєврейських кампаній спочатку в Персії, а потім і у Візантії кількість нащадків Авраама в каганаті значно збільшувалась.

На перший погляд, вибір віри на користь іудаїзму видається дивним. Адже куди логічніше було б віддати перевагу християнству або ісламу. Але прийняття християнства неминуче призвело б хозар у сферу впливу Візантії, а ісламу — під контроль Ірану і арабського світу, з якими каганат вів непримиренні війни.

Набагато більшою загадкою є зникнення хозар. Хозарський каганат не припинив свого існування після поразки від князя Святослава в 965 році. Син Святослава Володимир також ходив у похід на Хозарію, на яку потім наклав данину. Відповідно до джерел, хозарська держава так-сяк проіснувала аж до монголо-татарської навали.

Ну, а що сталося з хозарами після навали Батия? На це питання зазвичай відповідають так: розчинилися в загальній масі Золотої Орди.

Але інші народи, які також накрила монголо-татарська хвиля, в тому чи іншому вигляді збереглися. А хозари — ні.

Хтось бачить нащадків хозар у караїмах, хтось — у донських козаках. Мені ж здається, що шукати потрібно в іншому місці.

Ну, по-перше, хозарами були відомі нам кавари, які разом з мадярами перекочували на територію Угорщини.

Незважаючи на різні версії, мені здається, що саме від хозар пішли угорські гусари. А в Україні є схоже за звучанням прізвище Гузар.

Але і це далеко не все. Ще в 1910 році австрійський історик Гуго фон Кучера висунув гіпотезу про походження від хозар євреїв-ашкеназі (група євреїв, що сформувалася в Центральній Європі). Цю ідею підтримує багато хто, але є й такі, хто сприймає її ворожо. На жаль, противники цієї версії спираються перш за все не на наукові, а на політичні мотиви. Справа в тому, що ашкеназі — найзначніша за чисельністю група євреїв Ізраїлю. А якщо вони насправді тюрки-хозари — то виходить, що вони жодного стосунку до Землі обітованої не мають. Ця версія, кажуть, дуже популярна серед палестинських арабів.

Ну, по-перше, головне, що, як і інші правовірні євреї, ашкеназі — юдеї (є, звичайно, і атеїсти, і представники інших релігій).

По-друге, а хто сказав, що євреї-ашкеназі — не семіти? Досить побіжного погляду, щоб сказати — таки семіти!

Але не зовсім. Тобто, не всі і не цілком.

Поясню. Давайте спробуємо описати зовнішній вигляд нашого українського єврея, який якраз і є типовим ашкеназі. Тільки без образ, без хамства, як у нас часто буває.

У більшості випадків це буде людина з темними кучерявим або хвилястим волоссям, карими очима, довгим, часто горбатим носом (ну, що поробиш, це правда). Тобто класичний південний тип. Але це також може бути хтось із руським або навіть рудим волоссям, сірими, а іноді блакитними очима, досить світлою (особливо у рудих) шкірою. Тобто я зараз, по суті, повторив опис хозар, який їм дали древні автори.

Але зустрічаються у євреїв-ашкеназі і дещо інші риси. Придивіться уважніше до Олександра Розенбаума або київського журналіста Дмитра Гордона — нічого не вловлюєте?

Так що тепер можна сказати напевно: змішання народів у Хозарському каганаті йшло повним ходом. А результат, як то кажуть, перед очима. Тобто — на обличчях.

Їхали козаки

В одній зі своїх книг Лев Гумільов висловлює думку, що від хозар пішли донські козаки. Не погоджуся. Про те, де слід шукати нащадків хозар, ви вже знаєте. Нижче дозволю собі кілька слів щодо того, звідки взяли козаки. У тому числі й донські. Але почну з запорізьких (хоча правильніше їх назвати просто українськими).

Козаки, як у нас кажуть, зіграли помітну роль у формуванні українського етносу. Той же Гумільов зазначав неймовірну пасіонарність козаків під час визвольних війн XVI–XVII століть.

Козаків не завжди так називали. Раніше вони називалися черкасами. Звідси і назва українського міста Черкаси. Черкаси — місто козацьке, кажуть і сьогодні. І це абсолютно вірно.

Версій про походження козаків-черкас і їхньої назви (назв) — маса. Висловлю свою. Імовірно, вона буде мати спільні риси з іншими, висловленими раніше. Та це не біда. Для мене головне — логіка і здоровий глузд.

Отже, по порядку.

Слово «черкаси» дуже нагадує назву народу на Північному Кавказі. Зветься цей народ черкеси. Який зв'язок? — дуже простий. Ще в XI столітті тмутараканський князь Мстислав (брат Ярослава Мудрого) перемиг у ратному бою касогів (або косогів), а князя їхнього, Редедю, зарізав. Ну і що, запитаете ви? А те, що ці касоги — предки сучасних черкесів. Завоювавши касогів, Мстислав цілком міг формувати з них свою гвардію.

Зізнаюся чесно: спокусившись схожістю двох пар імен — черкаси-черкеси і касоги-козаки, — я, грішним ділом, увірував у те, що українське козацтво веде своє славне походження саме звідти — з Північного Кавказу і з XI століття (сусіди черкесів на Північному Кавказі досі називають їх казахами або козаками). Але було, напевно, трохи не так.

По-перше, незрозуміло (сперечаюсь я з самим собою), чому раптом касоги почали називати себе черкесами, а потім знову касогами або козаками? Незрозуміло також, яким чином ці касоги Мстиславові потрапили з Тмутаракані в басейн Росі? Про це в літописах нічого не

сказано. Князівство Тмутараканське мало тісні зв'язки з Черніговом, але аж ніяк не з Россю, яка завжди була під Києвом, а Київ з Черніговом не особливо ладнали. У Чернігові були свої союзники-степовики — ковуї. Вони допомагали князю Ігорю в поході на половців. Ну і, нарешті, власне про місто Черкаси нічого не було відомо до XIV століття (перша письмова згадка — 1394 рік).

Відмовившись від касогів як потенційних предків козаків, я зосередився на «чорних клобуках». Це загальна назва тюркських племен, які селилися в Пороссі і захищали південні рубежі Русі. До їх складу зазвичай включали торків, берендеїв, іноді печенігів, а також, рідше, деяких інших. Це була впливова сила, з якою доводилося рахуватися. Коли до Києва запрошували князя, говорили: «Хоче тебе вся Руська земля і Чорні клобуки».

Найвідомішими з них були торки. Їхнє ім'я досі збереглося в різних назвах на території України. Одна з приток річки Рось називається Торч, у Київській області є село Торчиця, а в Вінницькій — Торків. Усім відоме, завдяки торговій марці, місто Торчин на Волині. Головне місто торків Торчськ — це нинішній Корсунь-Шевченківський на Черкащині. Взагалі географія топонімів торків простягається із заходу України на схід — від Львівської області до Харківської. Або навпаки, зі сходу на захід — кому як подобається.

З літопису відомо про «шість берендеєвих міст». Згідно з Олжасом Сулейменовим, місто Бердичів у Житомирській області до XVIII століття іменувався Берендичів.

Поселення чорних клобуків дуже нагадують пізніші козацькі січі.

Микола Карамзін у своїй «Історії держави Російської» прямо заявляв, що чорні клобуки — це і є козаки. Так у томі першому, главі IX, він пише: «Наші літописці називали Торків і Берендеїв Черкасами». У примітці до глави XII другого тому наводяться слова Київського літопису: «Чорні Клобуки — ще зветься Черкаси». На жаль, великий історик помилився (вже якщо навіть він — то мені точно можна пробачити). Справа в тому, що відомості, про які йде мова, стали з'являтися в літописах лише після XV століття — тобто в даному випадку ми маємо справу з більш пізньою вставкою.

Таким чином, версію про те, що українські козаки походять від чорних клобуків, також відкинемо. Але недалеко, оскільки, очевидно, ці чорні клобуки до козаків все ж мають стосунок.

Після татаро-монгольської навали Київська земля зазнала запустіння. Чорним клобукам стало нікому служити. Залишившись безхазяйними, вони розчинилися в степу і в тому рідкісному різношерстому населенні, яке жило в тих краях.

Деякі історики вважають, що козаки — це татари, що залишили Орду і промишляли розбоєм і грабежами. «Весь степ наповнився татарськими загонами, які, вештаючись, не визнавали ніякої влади. У ті часи ці татарські загоны називалися козацькими і підпорядковувалися владі хана, а діяли незалежно, і тільки іноді йшли до кого-небудь на службу», — пише Микола Львович Ернст («Конфлікт Івана III з генуезькою Кафою». Сімферополь, 1927).

Не збираюся заперечувати правильність цих даних, просто хочу зауважити, що татари, очевидно, склали лише частину того населення, яке «вешталось» степом.

Прийнято вважати, що вперше слово «козак» зустрічається в словнику половецької мови Codex Cumanicus в 1303 році. Означало воно вартового, або ж людину, котра знаходиться на передовій сторожі. З XV століття козаки згадуються регулярно.

У 1492 році в листуванні великого князя Литовського Олександра з кримським ханом Менглі-Гіреєм згадуються козаки з Канева і Черкас, які вчинили грабівницький набіг на Крим. У листі до того ж Олександра великий князь Московський Іван III скаржиться на грабів купців при переправі через Дніпро (хоча в цьому листі розбійники козаками не називаються, але, треба думати, це була саме їхніх рук справа).

Вступати в дискусію про походження слова «козак» я не буду, для мене набагато важливішим є походження самих козаків.

Це питання може допомогти прояснити повідомлення Івана Микитовича Болтина (1735–1795), який переказує певний літописний текст, що не зберігся дотепер: «У 1282 році Баскак Татарський Курейського Князювання закликав Черкес із Бештаю чи П'ятигір'я, населив ними слободи під ім'ям Козаків. Розбій і грабежі, учинені ними, справили многі скарги на них; для яких нарешті Олег, Князь Курський, по дозволению Ханському, розорив їх житла, багатьох з них побив, а інші розбіглися. Вони ж, вкупі з Російськими втікачами, тривалий час чинили скрізь по дорогах розбої, ховаючись від пошуків над ними по лісах і ярах. Багато зусиль коштувало всіх їх звідти

вигнати і викоринити. Багатолюдна їх зграя, що не знаходячи собі безпеки там, пішла в Канів до Баскака, який і призначив їм місце для перебування нижче по Дніпру. Тут вони побудували собі містечко, або точніше острожок, і назвали Черкаськ з причини, що велика частина їх була родом Черкаси».

Інший історик XVIII століття — Олександр Іванович Ригельман — відносить описувані події до XIV століття. І це куди більше схоже на правду: «У XIV столітті, коли черкеси в тутешні місця з Кабарди прийшли в князівство Курське, під владою татар, зібравши множину наброду, слободи населили і злодійством промишляли, але після багатьох на них скарг татарським баскаком на Дніпро переведені, і місто Черкаси вони побудували, яке донині на тому ж місці і тією ж назвою іменується, стоячи на правій стороні річки цієї, нижче міста Канева».

Мені доводилося читати про те, що ряд українських прізвищ має адиго-черкеське походження. Такі як, наприклад, Бабій, Гужва, Джеджелій, Легеза, Лагута, Чіч, Шамрай. Від себе додаю, що є ще таке українське прізвище, як Абаза. Абаза — це самоназва спорідненого черкесам народу абазин.

Крім того, згідно з тими ж джерелами, українські слова «ненька», «тато» і «хата» також адизького походження. Якщо це дійсно так, то питання етногенезу козацтва можна вважати вирішеним, оскільки, напевно, ніхто не стане заперечувати той факт, що слова «мати», «батько» і «будинок» є основоположними для будь-якого народу.

Так що, схоже, козацьке місто Черкаси заснували саме вихідці з Північного Кавказу. А згодом до них, напевно, приблудились і татари, і слов'яни, і залишки чорних клобуків. Та мало хто іще.

Буде помилкою вважати, що козаки завжди були багаточисельні. Їх кількість стала значно збільшуватись з початком народно-визвольних воєн, особливо під час «Хмельниччини», оскільки приналежність до козацького стану давала пільги, про які не могли і мріяти прості селяни. Але спочатку козаків було небагато. У 1570 році в Києві їх нарахували аж... з десяток. У самих Черкасах трохи раніше — всього 250.

У 1570 році польський король Сигізмунд-Август доручив зібрати з козаків невеликий (чоловік з трьохсот) загін, який почав нести державну службу. Ці козаки отримували платню, і, що найголовніше,

звільнялися з-під юрисдикції всіх інших влад, крім тієї, що призначалася для них урядом. Це і був, по суті, перший козацький реєстр.

Невже купка кавказьких хлопців змогла кардинально повернути історію всього українського народу? Інші приклади історії показують, що таке цілком можливо.

Так, Ернан Кортес завоював імперію ацтеків, маючи в своєму розпорядженні всього кілька сотень конкістадорів. Правда, на його боці була вогнепальна зброя і повсталі проти ацтеків племена. Але, тим не менш, іспанські солдати були головною ударною силою.

У Льодовому побоїщі брали участь всього кілька десятків лицарів — більше їх просто не було фізично, решту ж війська становили прибалтійські найманці.

Можна ще згадати «Чудову сімку»: кілька добре навчених військовій справі людей протистоять цілій банді загалом-то не вельми безпорадних суб'єктів.

У 1552 році князь Дмитро (Байда) Вишневецький, староста Черкас і Канева, звелів збудувати фортецю на острові Хортиця. Так було засновано Запорізьку Січ.

Аж до ліквідації у другій половині XVIII століття імператрицею Катериною II Запорізька Січ була головним центром козацтва. Сюди тікали як від польського свавілля, так і від татарських набігів. Тут починались повстання проти завойовників: спершу польських, потім — російських. Богдан Хмельницький також свого часу пішов на Січ і звідси почав свою визвольну війну.

Тепер кілька слів про донських козаків. Орієнтовно в 1570 році (але не пізніше 1593 року) козаки-запорожці, відомі також як черкаси, заснували місто Черкаськ. Сьогодні це станиця Старочеркаська. Згодом Черкаськ став «головним містом донських козаків». Тут в 1677 році почалось повстання Степана Разіна, який був уродженцем міста, звідси починались походи на турецьку фортецю Азов, у тому числі під командуванням Петра I. У 1805 році столицю донського козацтва перенесли до Новочеркаська. Викликано це в першу чергу тим, що кожної весни Черкаськ затоплювало під час розливу Дону.

Після підписання Кючук-Кайнарджийського договору в 1774 році до Російської імперії відійшов Крим, і необхідність в охороні південних рубежів держави (чим традиційно займалися козаки, коли не

промишляли грабежами), відпала. Наявність великої кількості добре озброєних і навчених людей не могла не турбувати владу, і вже наступного року Катерина розігнала Запорізьку Січ. Частина козаків переметнулась на бік Туреччини, інші знехотя пішли на царську службу.

Після того як у 1784 році до складу імперії увійшла Кубань, запорожцям, що зберегли вірність монархії, запропонували переселитися на Кавказ. Тут вони стали іменуватися чорноморськими козаками (назва «кубанські козаки» з'явиться тільки у 1860 році).

Таким чином, почавши свій шлях на Кавказі, козаки повернулися на батьківщину предків. За іронією долі, в регіоні головним ворогом імперії, а отже, і козаків, які мали були забезпечувати її безпеку на південних кордонах, були черкеси.

Умовний спосіб

Інколи навіть не дуже освічена людина (насправді, перш за все малоосвічена) прагне вставити набридлу фразу: «історія не знає умовного способу», швидше за все, не дуже замислюючись над тим, які ще існують способи і що вони взагалі собою являють.

Хочу заповнити цей імовірний пробіл (хоча розумію, що для багатьох це зовсім не пробіл). Отже, окрім умовного, також є наказовий спосіб — це різні команди: йди (іть), дивись (ться) і т. д. Ну а найпоширенішим і найбільш уживаним є дійсний спосіб: я є, ти є, він є.

Умовний спосіб — це, по суті, улюблений усіма в англійській мові Subjunctive Mood, який більшість тих, хто вивчає, все одно не розуміють. Я його теж, чесно кажучи, до кінця не розумію, тому що його по-різному тлумачать, часто змішуючи з умовними реченнями. Загалом, грубо кажучи, умовний спосіб — це «якби та коби».

Взагалі, фантазувати на тему: «що було б, якби...» досить цікаво. Хоча і марно. Мілорад Павич, наприклад, пофантазував на предмет вибору віри хозарами і на тему цих фантазій написав «Хозарський словник».

З вибором віри дещо пізніше зіткнулася і Русь. Точніше, її тодішній правитель князь Володимир, прозваний Святим за те, що цю-таки Русь навернув до християнства.

Подібно до хозар (згідно з літописом, що мій особистий досвід підказує робити далеко не завжди), він прикликав до себе послів мусульман, іудеїв і християн, щоб кожен з них розповів про свою віру. Відразу відкинув іудаїзм — це була релігія переможених хозар.

Іслам йому сподобався тим, що дозволяв мати кількох дружин. Але можливість вживати спиртне («веселие Руси есть пити») перемогло — вибір був зроблений на користь християнства. А якби був він непитушим, чи сластолюбство все ж взяло б гору?

Кордон між християнським та мусульманським світом проходив би тоді набагато західніше, ніж тепер. Для багатьох народів вибір віри був би між православ'ям і католицизмом, як, наприклад, для литовців або для Данила Галицького, а між християнством і мусульманством.

Мусульманська Прибалтика — чи можливо? Чому б ні? Адже навряд чи хтось міг всерйоз подумати, що Константинополь, цей «Другий Рим», стане турецьким містом, тобто мусульманським, і від християнських святинь в ньому мало що залишиться.

Хани Золотої Орди в кінцевому підсумку відмовилися від традиційних язичницьких вірувань і навернули себе і своїх підданих в іслам. А якщо уявити, що монголи, проникнувши через російські землі в Європу, прийняли б тамтешню віру і повернулися до своїх кочовищ правовірними християнами? Утопія? Однак відомо, що християнство у вигляді несторіанства було розповсюджене у монгольських племен і навіть дійшло до Китаю і Японії.

Мусульманська Русь і християнська Орда — як вам? І були б християнами народи Сибіру. А може, ввібравши ідеї прозелітизму, і без того не надто церемонні татаро-монголи стали б силою насаджувати свою віру в Хорезмі, Ірані, Багдаді. А росіяни б трималися: «Помремо, але не здамося. Не зрадімо віри своєї (мусульманської)». Російські шахіди підривають мирні будинки християн Кавказу і Центральної Азії? Уявити складно, швидше, навіть неможливо.

А якби Володимир все-таки схилився до іудаїзму?

Обраний народ беріг би справжню віру, оточений з усіх боків ворогами. Подібно до Єрусалиму, древній Київ перетворився б на попелище, варвари зруйнували б і спалили храм, який потім заново б відбудував російський Ірод. І з'явився б новий Месія, але юдеї не визнали б у ньому помазаника Божого і розіп'яли б його, а він воскрес би на третій день...

І стали б поневірятися руські по всьому світу, і їх гнали б звідусіль і мстилися б їм за те, що розіп'яли Спасителя, але вони зберігали б свою віру, і де б вони не знаходилися, завжди допомагали б одновірцям і одноплемінникам (ага, якраз!).

А одного разу якомусь мрійнику прийшла б до голови чудова ідея — відновити історичну справедливість і надати руським місце для державотворення на колись великій території їх споконвічної землі. З різних кінців світу — з Америки, Європи, навіть із Африки — стали б стікатися русичі (руські) на Землю обітовану — сувору, але рідну землю. Багато з них втратили б мову, послуговуючись говірками тих народів, серед яких їм довелося жити, і тому було б прийняте рішення відродити давню мову — мову великого праведника і пророка

Володимира (який був би більш відомий під своїм іудейським ім'ям — Йосип).

Але на цих землях уже жили б зовсім інші люди — нащадки татаро-монголів, які говорили на близьких мовах, і створили кілька держав з близькими культурними та політичними зв'язками. Ці держави тоді об'єдналися б проти непроханих гостей, але ті дали б гідну відсіч і навіть перейшли б у наступ, відхопивши при цьому шматок території однієї з держав, у тому числі повернувши собі святиню — древній Київ. Юдеї будували б поселення на території татаро-монгольської держави, яка, згідно з резолюцією ООН, повинна була б розташовуватися між Сіверським Дінцем і Доном, а також у Секторі Криму.

Але це, нагадаю, спосіб умовний, а його, як відомо, історія не сприймає. У дійсного способу все було трохи інакше. Але дійсний спосіб здатний описувати не тільки минуле, але й сьогодення і навіть майбутнє. Що ж до наказового способу — то він, за визначенням, звертається виключно до майбутнього.

Розлучення по-російськи

Михайло Грушевський у своїй фундаментальній праці «Історія України-Руси» відстежує шлях становлення української держави від часів Київської Русі, а точніше, навіть ще раніше. Ясна річ, що такий підхід докорінно відрізнявся від традиції, яка зводила до Стародавньої Русі історію Держави Російської.

Природно, виникає питання: хто має рацію? Відповідь може здатися парадоксальною, але, схоже, вона приблизно така — всі. Тобто ті, хто розглядав Київську Русь як попередницю Московської Русі, яка, в свою чергу, заклала основи сучасної російської державності, були абсолютно праві, оскільки генетичні, політичні та інші зв'язки тут очевидні.

Але і Грушевський, і його послідовники також мають рацію, тому що завдання тут зовсім інше: показати безперервність історії на конкретній території, яка на момент створення праці (і насправді до цього дня) відповідала поняттю «Україна».

Для порівняння: приблизно така ж ситуація з Австрією і Німеччиною — обидві країни є спадкоємицями Священної Римської імперії, столицею якої тривалий час був Відень. Але у кожної з країн є свої періоди історії, що не мають стосунку до спільного кореня. Для одного — це Австро-Угорщина, для іншого — збирання земель навколо Пруссії. Є напевно й інші, які мені як неспеціалісту просто невідомі. Тобто і австрійці, і німці можуть апелювати до цього загального кореня — Священної Римської імперії (і навіть глибше — до епохи Риму), але вільні трактувати відповідні сторінки по-своєму. Та й історичні шляхи у цих народів все ж різні, хоч і близько лежать один від одного.

Такою Священною Римською імперією для Росії і України (і Білорусі, яка скромно мовчить) є Київська Русь.

Під час розквіту Давньоруської держави за Ярослава Мудрого це дійсно було одне ціле — від Новгороду на півночі до Тмутаракані на півдні. В головні міста прямували великокнязівські сини. Столицею і найбажанішим столом залишався Київ.

Престолонаслідування здійснювалося за «лествичним правом» — коли влада передавалася не від батька до сина, а від старшого брата до молодшого.

Після смерті Ярослава наступником став його старший син Ізяслав, але жодного порушення лествичного права не було — у Ярослава просто не залишилося братів.

Традиція престолонаслідування порушувалася сварками, міжусобицями, вбивствами, але в цілому дотримувалася. Лише з часом в окремих князівствах остаточно утвердилися місцеві династії, за яких це правило вже не діяло.

Так з'явилися впливові династії чернігівських, полоцьких, смоленських, галицько-волинських князів.

Вже на самих ранніх етапах відбувалося відокремлення деяких князівств. Це в першу чергу стосується Полоцького князівства. В кінці X століття князь Володимир (той, який Хреститель) надіслав сюди свого сина Ізяслава, нащадки якого правили Полоцьким князівством (з незначними перервами) аж до литовського завоювання в XIII столітті.

У XIII столітті в Галицько-Волинському князівстві утвердилась впливова династія Романовичів, найбільш відомим представником якої був Данило Галицький.

Своєю своєрідністю вирізнявся Новгород, який кілька століть, по суті, був республікою, де влада була у віче і бояр. Своїх князів у Новгороді не було, вони скликалися на віче, в першу чергу, для здійснення оборони міста. Рішенням того ж віче князів виганяли з міста. У цьому Новгород випередив італійських кондот'єрів.

На північному сході, який в різні періоди носив назви Ростовська земля, Ростово-Суздальське князівство, Володимиро-Суздальське князівство і, нарешті, Велике князівство Володимирське, неподільними хазяями були сини Юрія Долгорукого.

Сам Юрій Долгорукий, який активно освоював і розвивав довірений йому край, тим не менш, все життя прагнув зайняти київський престол і врешті домогся свого, правда, ненадовго — через два роки після вокняження його отруїли.

Його син Андрій Боголюбський не виявляв особливого інтересу до Києва, продовжуючи займатися північним сходом. Це, правда, не завадило йому захопити стародавню столицю. У 1169 році він відправив суздальську дружину на Київ, яка разом зі смолянами і

найнятими половцями розгромила і розграбувала місто. «И бысть в Киеве на всех человецах стенание и туга, и скорбь неутешимая», — йдеться про ту подію в літописі.

Лев Гумільов у властивій йому манері категорично заявляє, що взяття Києва військами Андрія Боголюбського знаменує новий етап у вітчизняній історії. За його словами, жителі півночі вже не сприймали киян як своїх одноплеменників. Мовляв, це був перший випадок, коли руські грабували руських — захоплені раніше міста віддавали на розграбування половцям і іншим іногородцям.

У цій думці, при всій її суперечливості, безумовно, помічено головне — руські князівства не просто відособлювались, вони стали втрачати зв'язки, що раніше об'єднували їх в щось спільне.

Це ще не були окремі держави, але Полоцьке князівство вже рухалося в бік Білорусі, Володимиро-Суздальське формувало основу майбутньої Росії, а Галицько-Волинське — про що писав Грушевський — заклало фундамент сучасної України.

Подальшому відокремленню князівств сприяли зовнішні сили. Мова звичайно ж про татаро-монгольську навалу і загарбницькі дії Литви.

Русь — ні в цілому, ні окремо — не була готова до навали зі сходу.

Великій навалі 1237–1240 років передувала «розвідка боєм», здійснена воєначальниками Чингісхана Джебе і Субедеем. Перший удар припав на половців, які в цей період перебували в мирі з князями південної Русі. Половецький хан Котян попросив про допомогу свого зятя — галицького князя Мстислава Мстиславича Удалого. Той разом із ще кількома південними князями — київським Мстиславом Романовичем і чернігівським Мстиславом Святославичем — подався в степи, щоб там зустріти нового ворога. У поході взяли участь й інші князі (серед них, наприклад, був майбутній Данило Галицький).

До руських князів були направлені послы, що заявили: «Ми з Руссю війни не хочемо і на вашу землю не чинимо замаху. Воюємо ми з половцями, які завжди були вашими ворогами, а тому, якщо вони біжать тепер до вас, — бийте їх і забирайте собі їхнє добро». Монгольські послы були вбиті, руські князі вирішили заступитися за половців.

Лев Гумільов вважає, що монголи й справді не збиралися воювати з Руссю, але те, що сталося з послами, все змінило. Важко сказати,

наскільки це так. Відомо, що монголи до цього «спокушали» подібними промовами самих половців, намовляючи порушити умову з аланами. Половці піддалися на вмовляння, в результаті чого спочатку були розгромлені алани, а потім і самі половці. Більше того, під час битви на Калці, що відбулася 31 травня 1223 року, монголи запропонували союз половцям як одноплеменникам проти руських дружин. Тому, ймовірно, в цьому випадку також мала місце військово-політична хитрість, яка, втім, не вдалася.

Але результат битви був плачевним для Русі і без цього. Незважаючи на бадьорий початок, кінець виявився трагічним — більше 10 тисяч воїнів загинули (ця цифра, швидше за все, перебільшена), серед них — Мстислав Київський і Мстислав Чернігівський. Мстиславу Галицькому та Данилу вдалося врятуватися. Захоплених у полон князів чекала жахлива доля: монгольські воєначальники поклали дошки на їхні ще живі тіла і, сівши на них верхи, стали бенкетувати — князі були розчавлені до смерті.

Найдивовижніше: після подій на Калці Русь, за ідеєю, повинна була усвідомити нову для себе загрозу, проте аж до навали Батия в літописах немає нічого, що говорило б про це.

Природно, все можна списати на національну легковажність, а також на патологічну нездатність тодішніх князів мислити державно. І те й те вірогідно. Але, можливо, були й інші причини.

Гліб Івакін у своїй книзі «Історичний розвиток Києва XII — середини XVI століть» посилається на «Історію сельджуків» Ібн Бібі, в якій розповідається про якийсь похід через «Хозарське море» (Чорне море), очевидно, до Криму, оскільки сельджуки зруйнували і розграбували місто Согд, в якому вбачають Судак (Сугдея).

Сельджуки перемогли половців, які захищали місто. Ті покликали на допомогу союзного руського князя (ім'я якого, на жаль, не називається). Розгром половців стався до приходу руських дружин. Сельджуки не воювали з русичами, а уклали з ними мир.

Сталося все це приблизно в 1221–1222 роках, тобто десь за рік до битви на Калці. А якщо врахувати, що Котян звернувся по допомогу до Мстислава Удалого в 1222 році, то виходить, дві події одну від одної відділяє зовсім небагато часу.

Ці події так схожі між собою, що перша думка: а чи не два це різних описи одного і того самого? Але звичайно ж це не так. По-

перше, монголи — це не сельджуки. Більше того, в 1240-ті роки — монголи завдали ряд поразок сельджукам і підкорили Малу Азію, що належала їм.

І що важливо — в результаті походу сельджуків у Крим були розбиті половці, а не русичі. Може бути, що появу монголів у половецьких степах сприйняли як чергову каральну кампанію проти кочівників, котрі промишляли розбоєм і грабежами. У будь-якому разі, в монголах не побачили грізного ворога. І абсолютно даремно. Навала, що сталася через півтора десятка років, виявилася жахливо руйнівною і згубною.

Після розгрому руських князівств монголо-татарами літописи північної Русі практично перестають повідомляти будь-що про південь — Київ, Чернігів, Переяслав. Відомостей із західної Русі не було і до цього. Різні частини колись єдиної Давньоруської держави продовжували віддалятися одна від одної.

Поки руські князівства приходили до тями після навали, звикаючи до умов татаро-монгольського ярма, на цих землях все виразніше стала проявляти себе нова сила — Литва.

На півночі литовці підбиралися до Пскова і Новгороду, на заході — до Полоцька і Смоленська, на півдні — до Червоної Русі та Волині.

Перші два напрямки «контролював» Олександр Невський — він довгий час був князем новгородським, але також частково опікувався Смоленськом і Полоцьком, і в дружині взяв полоцьку княжну Олександрю.

На півдні з литовцями довелося зіткнутися Данилу. Він то воював проти них, то мирився з ними. Справа закінчилася тим, що дочка литовського князя Міндовга вийшла заміж за сина Данила Шварна. Інший його син — Лев — домігся руки угорської королівни.

З родом Даниловим пов'язана подія, яка могла докорінно змінити хід історії. Після смерті Міндовга великим князем Литовським став Тройнат, який віддав наказ його вбити, проте незабаром убили і його. Влада перейшла до сина Міндовга, Войшелка. У 1267 році він пішов до монастиря, заповівши литовське князювання Шварну Даниловичу, який був одружений з його сестрою. Але Шварн помер бездітним, і Войшелка повернули з монастиря на престол. Поборотися за братів спадок спробував Лев Данилович. Під час «примирливого» бенкету, організованого Васильком Романовичем, братом Данила, Лев

Данилович убив Войшелка. Він заявив свої права на литовський престол, але литовці замість нього віддали перевагу одноплеміннику Тройдену.

Русічам не вдалося підкорити Литву, зате литовці в захопленні руських земель досягли успіху (як-то кажуть у футболі: якщо не забиваєш ти — забивають тобі).

Процес колонізації українських земель литовцями, за словами Грушевського («Нарис історії українського народу»), проходив «здебільшого без шуму і гучних конфліктів, без великих воєн і значних змін у ладі приєднаних земель, і тому дуже мало залишив слідів у джерелах».

Так, за одними даними, Волинь і слідом за нею Київ були завойовані литовським князем Гедиміном у 1320–1321 роках.

Сергій Соловійов пише, що Гедимін почав похід на Володимир-Волинський, який упав під його ударом у 1320 році, а потім відправився до Києва, який витримав двомісячну облогу, але потім усе-таки теж здався. Правда, за іншою версією, Волинь дісталася не Гедиміну, а його синові Любарту. І сталося це мирно, оскільки Любарт був зятем померлого князя галицького Лева Юрійовича.

Володимир Антонович вважає сюжет із завоюванням Волині та Києва Гедиміном вигадкою.

Він повідомляє, що вперше розповідь про похід Гедиміна з'явилася в хроніці Мацея Стрийковського (1582 рік), тобто через 250 років після описуваних подій. «Руські літописи XIV і XV століть, так само, як укладачі німецьких, пруських і лівонських хронік, нічого не знають про похід Гедиміна (Гедіміна) на Волинь і Київ», — говорить в його «Нарисі історії Великого князівства Литовського до смерті великого князя Ольгерда».

Єдиним джерелом, де також ідеться про цей похід, є компілятивний за своїм характером Густинський літопис. «Обидва хроністи черпали звістки з одного загального джерела; джерелом же цим був, так званий літопис Биховця, складений в половині XVI століття (закінчується 1548 роком)», — заявляє Антонович, піддаючи при цьому літопис Биховця жорстокій критиці. Він звинувачує автора літопису в кричущих неточностях і вигадках.

Тим не менше, перехід південноруських (тобто українських) земель під владу Литви — факт безперечний. Любарт Гедимінович правив на

Волині. Його брат Ольгерд пішов далі на схід і спочатку в 1355 році завоював Сіверську землю, а потім, у 1362 році, — і Київ. Завойовані землі він розділив між синами і родичами.

Приблизно в цей же час Галіція (Галичина) відійшла до Польщі, і литовцям довелося сильно постаратися, щоб не уступити полякам і Волинь. Незабаром — у 1385 році — була підписана Кревська унія, яка об'єднала Польщу і Литву в єдину державу під владою сина Ольгерда, Ягайла. Правда, незабаром Велике князівство Литовське знову стало окремою державою на чолі з двоюрідним братом Ягайла — Вітовтом.

Литва послідовно боролася із Золотою Ордою, відстоюючи свої інтереси на руських землях, однак непоодинокими були випадки, коли дві держави вступали в союзи. Так, хан Джанібек допоміг Любарту вибити поляків з Волині, а його попередник, хан Узбек, навіть намагався захистити від Польщі Галичину. Також, будучи литовським князем, Ягайло домовлявся з монголами про взаємодію проти Москви.

Найбільшого розквіту Велике князівство Литовське досягло під час правління Вітовта, онука Гедиміна, яке припало на кінець XIV — початок XV століття. Вітовт примудрявся стримувати апетити короля польського — свого двоюрідного брата Ягайла, давати відсіч Тевтонському ордену, активно втручатися в політику руських князівств і Золотої Орди.

Вітовт брав участь у справах ординських, допомагаючи своїм союзникам зайняти престол у Сараї. На знак подяки хани направляли йому в підтримку своїх воїнів для боротьби з Псковом і Новгородом.

Чеські гусити направили до Вітовта делегацію, щоб просити його стати королем Богемії. Ідею підтримував і імператор Священної Римської імперії. Однак польський король Ягайло був проти — план зірвався.

Також Вітовту вдалося поставити крапку в боротьбі литовців з Тевтонським орденом. У 1410 році в знаменитій Грюнвальдській битві орден був розгромлений.

Вітовт продовжував політику експансії на російських землях, хоч і не дуже успішно — ні Москви, ні Пскова, ні Новгорода йому завойовати не вдалося, зате великі князі Тверський і Рязанський — визнавали себе його васалами.

Вплив Литви на скорену Русь спочатку був мінімальним. Більш того, правомірно говорити про вплив Русі на Литву. Ось що пише про

це Антонович у своєму «Нарисі історії Великого князівства Литовського до смерті великого князя Ольгерда»:

«При взаємному впливі обох національних начал, безсумнівно — литовське мало підкоритися руському, запозичувати його цивілізацію і зайняти в загальній державі другорядне місце. Дійсно, в XIV столітті під керівництвом Гедиміна і Ольгерда життя Великого князівства Литовського складається в цьому напрямку. Руські області отримали, завдяки об'єднанню, гарантії для спокійного розвитку свого внутрішнього життя. Литовські князі не тільки не обмежують цього розвитку, але з дивним політичним тактом і неупередженістю підтримують його і поступово підкоряються його культурному впливу, усвідомлюючи, що держава їхня може розвинути, спираючись лише на руське народне начало. Уже в другому поколінні руський вплив охоплює княжу родину: численні сини Гедиміна приймають хрещення по православному обряду, вступають в родинні зв'язки з руськими князями, живуть в руських областях, де засвоюють мову, побут, поняття, традиції і писемність руського населення. Гедиміновичі вважають свій рід таким, що вступив у всі права руського княжого роду, і застосовують до себе всі поняття про князівську владу і її ставлення до землі, вироблені нащадками Володимира Святого; руська мова стає мовою розмовною і офіційною при їхньому дворі; нею пишуть грамоти і чинять суд не тільки в руських, але й в корінних литовських землях. Православ'я поширюється мирним шляхом, непомітно, серед литовців; ще при Гедиміні в новозаснованій ним столиці — Вільно, виникають православні церкви. Ольгерда оточує православна сім'я і духовенство, і він засновує і наділяє угіддями православні церкви. Таким чином, Західна Русь, зміцнівши в політичному сенсі при почині литовської народності, залучала останню до своєї цивілізації шляхом мирного поширення своєї культури».

Однак, констатує Антонович, тривала така ідилія недовго. Один із численних синів Ольгерда Ягайло одружився зі спадкоємицею польського престолу і став королем Польщі. Підписана при ньому Кревська унія запустила механізм ополячення та окатоличення.

Посилення литовської держави за Вітовта принесло українським землям негативні наслідки. Саме при ньому удільні князівства, які продовжували існувати після переходу під владу Литви, були

перетворені на прості провінції. У Володимира Ольгердовича забрали Київ, Дмитро Корибутович позбувся чернігівських володінь, Федір Любартович втратив Волинь, а Федір Коріатович — Поділля. Ці князі, хоч і походили з роду Гедиміновичів, проте, під впливом більш сильної, висхідної до Київської Русі культури, зберегли на належних їм землях колишній уклад, та й самі ставали абсолютно обрусілими.

Ще один важливий факт, пов'язаний з правлінням Вітовта, полягає в тому, що при ньому відбулося посилення литовської аристократії за рахунок, відповідно, руської та навіть зросійщеної.

Незважаючи на те, що Вітовт був противником унії з Польщею, в одному він був солідарний зі своїм двоюрідним братом Ягайлом: він посилено наважав у католицьку віру місцеву литовську знать, яку зрівняв в правах з польською шляхтою. Тільки бояри-католики мали право займати державні посади, тоді як православні землевласники виявилися ущемлені.

«Вітовт в якості фактичного правителя Великого князівства Литовського всюди висуває литовців-католиків, відтісняючи православні роди від будь-якого впливу... Литовська Русь усвідомлювала, що її відтісняють на другий план, позбавляючи будь-якого політичного значення...» — пише в «Нарисі українського народу» Грушевський.

Руська знать не залишалася в боргу, борючись за свої права, і кілька разів Велике князівство Литовське було на грані розколу і громадянської війни.

У 1429 році в Луцьку відбувся цікавий з'їзд. На нього прибули особисто король Німеччини, майбутній імператор Священної Римської імперії Сигізмунд і король Польщі Ягайло. Папа Римський, візантійський імператор, король Данії, Тевтонський орден, господар Молдавії направили своїх представників. Було також широке представництво руських князів.

Високі гості, господарем яких був, зрозуміло, Вітовт, обговорювали такі проблеми, як наступ турків на Візантію, взаємини грецької і латинської церков, «гуситські війни», відносини Польщі та Литви. І хоча реальних проривів на цьому з'їзді не відбулося, проте, вражає, що приїхали вони всі в Литву.

На тому ж з'їзді Сигізмунд запропонував коронувати Вітовта. Ягайло начебто був не проти, але згодом польська шляхта змусила

його відкликати згоду. Призначена на 8 вересня 1430 року церемонія інавгурації короля Вітовта не відбулася — корону перехопили поляки. У жовтні того ж року Вітовт впав з коня і помер — у віці 80 років.

Як пише Георгій Вернадський, «зі смертю Вітовта і в Литві, і в Московії почалася тривала політична криза. Якби Золота Орда була єдиною і сильною, татари легко могли б скористатися ситуацією. Але вони були роз'єднані і тільки час від часу посилювали негаразди в литовських і московських справах».

Козак Мамай

Зі шкільної лави багато з нас засвоїли беззаперечну істину, що Куликовська битва стала першим успіхом русичів в боротьбі проти Золотої Орди і початком процесу, що призвів до повного визволення Русі від татаро-монгольського ярма. 21 вересня, коли сталася битва (8 вересня 1380 року за старим стилем), є Днем військової слави Русі.

Радянські люди — завдяки школі — знали двох ханів Золотої Орди — хана Батия, який, власне, і встановив татаро-монгольське ярмо, і хана Мамаю, війська якого розбив Дмитро Донський.

Думаю, дотепер багато хто переконаний, що влада Золотої Орди над Руссю закінчилася саме після Куликовської битви. Хоча, треба визнати, в підручнику побіжно згадувалось, що ярмо зберігалось ще ціле століття, і остаточно його скинути вдалось в 1480 році. Пам'ятаю в підручнику репродукцію картини Шустова «Іван III топче ханську басму». Імені хана, чию басму (табличка із зображенням хана, яка виконувала роль вірчих грамот, в даному випадку на стягування данини) розтоптав московський князь, — я, як і, впевнений, багато інших, — не знав. (Сьогодні мені відомо, що це був хан Ахмат, і що був він правителем вже не Золотої, а суттєво ослабленої Великої Орди.)

Також із часом з'ясувалось, що Мамай узагалі не був ханом, та й не правив він у Золотій Орді.

Тоді у мене виникає, як на мене, закономірне питання: хто із ким взагалі воював на Куликовому полі?

Для початку розберемося, не заглиблюючись у нетрі, якою була загальна, так би мовити, політична ситуація.

У XIV столітті обстановка в Східній Європі суттєво змінилася в порівнянні з епохою Батия і його спадкоємців. Тут з'явилися два досить потужних центри впливу — Московське князівство і Литва. Георгій Вернадський справедливо називає їх Московською і Литовською Руссю.

До другої половини століття Литва захопила Полоцьке і Вітебське князівства (сучасна Білорусь), а також майбутні українські землі, включно з Києвом. Традиційні «російські» Смоленське і Брянське

князівства періодично опинялися під владою литовців, котрі також мали вплив на Твер, Псков і Новгород. Таким чином, в Литві більшість підданих виявилися православними, державною мовою стала давньоруська. До слова, багато російських (руських) удільних князів, будучи васалами Литви, були вельми впливовими і часто проводили самостійну зовнішню політику. Укладання тимчасових союзів і перехід на службу від московського князя до литовського були звичною практикою.

При великому князі Ольгерді Литва відвоювала у Золотої Орди Київ, захопила Чернігівське і Брянське князівства.

Ольгерд кілька разів ходив на Москву, але взяти її не зміг. Згодом між Литовським і Московським князівствами було досягнуто перемир'я, закріплене, як водиться, династичним шлюбом.

Крім того, Ольгерд вів активну боротьбу проти Золотої Орди, частиною якої і було захоплення російських (руських) земель.

Молодшим сучасником Ольгерда був московський князь Дмитро Іванович, прозваний Донським (Куликовська битва сталася поблизу Дону).

Дмитро Донський був онуком Івана Калити, правнуком Данила Олександровича, який став першим московським удільним князем. Батьком останнього, до речі, був Олександр Невський.

Ще за Івана Калити в Москву з Володимира переїхав митрополит, що істотно підвищило авторитет Московського князівства. Також Іван Калита домогся права збирати данину для Орди з усіх підвладних руських земель.

Дмитро Донський активно продовжував справу своїх пращурів. Саме при ньому Ольгерд безуспішно узяв в облогу Москву, що стала на той час вже не дерев'яною, а білокам'яною.

Дмитру Івановичу, як і його попередникам, доводилося лавірувати між Литвою і Ордою. Спершу він цілком ладнав з Мамаєм, який, офіційно не будучи ханом Золотої Орди, дав йому ярлик на княження, хоча пізніше відібрав його. Досить скоро — якщо бути точним, то в 1374 році — між ними сталося «розмир'я». Дмитро почав консолідувати навколо себе антиординські сили, що, в кінцевому підсумку, привело до Куликовської битви. Однак за два роки до того ним була виграна битва на річці Воже.

Тим часом, сама Золота Орда переживала не найкращі часи. Ще в 1359 році там почалася так звана «Велика зам'ятня». За наступні 20 років у Сараї, столиці Орди, змінилося 25 ханів.

Сталося це в такий спосіб: у тому ж таки 1359 році був убитий хан Бердибек, правляча династія обірвалася, в зв'язку з чим з'явилося безліч найрізноманітніших претендентів на престол. В улусах (областях) Орди почався «парад суверенітетів».

Тут-то і заявив про себе Мамай. Він був одружений з дочкою вбитого хана Бердибека, при якому займав посаду беклярбека — одну з найголовніших в Золотій Орді. Втім, в історії він відомий більше як темник — воєначальник, командувач 10 тисячами воїнів.

Мамай, не будучи нащадком Чингісхана, не мав прав на ханський престол. У зв'язку з цим він робив усе можливе, щоб затвердити в Сараї слухняних йому ханів.

Взагалі, твердження деяких істориків про те, що Мамай, не будучи ханом, фактично керував Золотою Ордою через своїх маріонеток, — є, м'яко кажучи, перебільшенням.

Він дійсно почувався господарем західної частини Золотої Орди, його ставка знаходилась в низов'ї Дніпра. Кілька разів йому вдавалося встановити контроль над Сараєм, але його вплив в столиці був аж ніяк не постійним.

А тут, як на те, з'явився черговий законний претендент на золотоординський престол — Тохтамиш (законність його претензій полягала в тому, що він був чингізидом). Після декількох невдалих спроб, попри допомогу могутнього Тимура (Тамерлана), йому нарешті вдалося захопити владу в Золотій Орді. Під контролем Мамає залишилися лише причорноморські половецькі степи і Крим. За однією з версій, він був наполовину половцем, а що стосується Криму, — то Мамай був уродженцем півострова, і вічний спокій він знайшов саме там.

Вигнання з Золотої Орди Мамає припадає на весну 1380 року, а Куликовська битва відбулася у вересні того ж року.

Після низки поразок військо Мамає було знекровлене, і йому довелося набирати найманців. Серед них були черкеси, яси (алани), генуезці, до того ж він заручився підтримкою литовського князя Ягайла.

Тепер ми підходимо безпосередньо до подій Куликовської битви. Сам бій описувати в деталях не бачу сенсу. Інформації про нього багато, хоча, чесно кажучи, вона настільки суперечлива, що користь від неї сумнівна. (Є, до речі, і такі, хто взагалі ставить під сумнів факт самої битви — ну, в тому сенсі, що, мовляв, це була грандіозна битва, яка мала колосальні наслідки для подальшого ходу історії.) Ще одна «жертва» історичних суперечок — Льодове побоїще. Деякі, переважно західні, історики вважають його значення невинувато перебільшеним, а багато фактів, пов'язаних із ним, — вигаданими.

Повернімося до Куликовської битви. В армії Дмитра Донського були лише русичі. Серед них варто особливо відзначити полки під керівництвом південноросійських (руських) князів. Це, в першу чергу, Дмитро Боброк Волинський. Він був родом із Волині, що належала тоді Литві. Згідно з консенсусною оцінкою, він не був князем, найчастіше згадується як боярин, до того ж безземельний. Досить рано Боброк перебрався на службу до Москви, посів там високе становище, одружився з сестрою московського князя Дмитра. Боброк Волинський був відомий як досвідчений воєначальник, саме він командував засадним полком (формально ним керував двоюрідний брат Дмитра Донського — Володимир Серпуховський Хоробрий), який і вирішив результат Куликовської битви.

Окрім нього, в московській армії було ще два «литовці» — Андрій і Дмитро Ольгердовичі. Перехід цих двох на службу до московського князя пов'язаний з їх конфліктом зі зведеним братом Ягайло, який зайняв великокняжий престол у Вільні (сучасному Вільнюсі). До слова, вони, як і Ягайло, були лише наполовину литовцями, оскільки їх мати була з Вітебська, а мати Ягайла — з Твері.

Андрій Ольгердович командував полком правої руки, а його брат — резервом при великому полку. Багато в чому саме ці полки зіграли ключову роль у розгромі армії Мамає, хоча звичайно ж було б несправедливо стверджувати, що саме ці воєначальники — разом із Боброком Волинським — виграли битву.

Окремо хочеться сказати про ті сили, які були задіяні в конфлікті, але безпосередньої участі в битві не брали. Як відомо, на злуку з Мамаєм вирушив литовський князь Ягайло, але Дмитро Донський, справедливо побоюючись їх об'єднання, висунув свої війська далеко

вперед (по суті, нав'язавши Мамаю бій до того, як до нього на підмогу могли підійти литовці).

Лев Гумільов у своїй книзі «Від Русі до Росії» пише, що Ягайло напав на обоз поранених, який після битви відстав від основних сил, що поверталися до Москви.

Той же Гумільов стверджує, що на допомогу Дмитру Донському поспішав хан Тохтамиш, який отримав владу в Золотій Орді. Так це чи ні — напевно не відомо (на моє глибоке вдоволення, мода на Гумільова, що виникла в кінці минулого століття, минає). У будь-якому випадку, війська Тохтамиша в Куликовській битві участі не брали.

Що ж було після Куликовської битви? Чи справді вона стала тим переломним моментом, після якого почався процес посилення Москви і краху Золотої Орди?

Якщо аналізувати хронологію подій, — то скоріше так, аніж ні. З іншого боку, причини багатьох процесів, що відбувалися після цього, з Куликовською битвою безпосередньо і навіть побічно не пов'язані.

Почнемо з того, що після Куликовської битви в Золотій Орді закінчилася «Велика зам'ятня». Головний баламут, Мамай, був розбитий, на престолі утвердився законний правитель — чингізид Тохтамиш. У тому ж 1380 році він розгромив залишки сил Мамаю. Сталося це на річці Калці — приблизно там само, де монгольська армія завдала першої поразки російським (руським) князям у 1223 році. Для любителів символів це може означати завершення циклу — татаро-монгольської епохи на Русі.

Сам Мамай утік до рідного Криму, в Кафу — сучасну Феодосію, де був відданий генуезцям і там же помер. За легендою, син Мамаю Мансур перебрався з Криму до Литви, де дав початок роду князів Глинських. Князі Глинські на початку XVI століття підняли заколот проти польського короля і після його придушення втекли до Москви. Дочка Василя Глинського Єлена стала дружиною московського князя Василя і матір'ю першого російського царя Івана Грозного.

Тохтамиш через два роки після Куликовської битви пішов війною на Москву і спалив її, після чого відновив виплату данини, яку Дмитро Донський відмовлявся виплачувати Мамаю.

Литовський князь Ягайло був зайнятий справами на західних рубежах держави, де йому погрожували хрестоносці і Польща. У 1384 році литовці уклали договір з московським князем, за яким, зокрема,

Литва повинна була хреститися за православним обрядом. Однак цьому не судилося статися, оскільки до справи підключився двоюрідний брат Ягайла Вітовт, який у боротьбі за литовський престол прикликав на допомогу німців. Ягайло вирішив помиритися з Вітовтом.

У 1385 році Литва уклала Кревську унію з Польщею, за якою взяла католицизм, Ягайло був проголошений польським королем.

Тим часом Тохтамиш, який підсилив свою владу в Орді, кинув виклик своєму недавньому благодійнику Тамерлану, що виявилось для нього фатальним. Армія Тамерлана розгромила Тохтамиша і розграбувала Золоту Орду. Тохтамиш утік до Києва — в межі Великого князівства Литовського. За допомогою Вітовта, який тоді був уже великим князем, він ще кілька разів намагався повернути собі владу в Орді, проте ці спроби закінчилися нічим (в одному з боїв, приблизно в 1406 році, він був убитий).

Поразка від військ Тамерлана завдала непоправної шкоди Золотій Орді, від якої вона вже не підвелася. Знову почався «парад суверенітетів», і на цей раз процес виявився незворотним. Виділилися Сибірське, Казанське, Астраханське, Кримське ханства.

Формально головним улусом залишалася Велика Орда зі столицею в Сараї. При ханові Ахматі відбулося навіть деяке посилення Великої Орди, яка спробувала повернути і втрачений вплив над Московським князівством. Але, як відомо, Іван III розтоптав ханську басму, і, таким чином, ординське іго закінчилося.

Незабаром Велика Орда була завойована Кримським ханством, яке стало одним із найбільш серйозних ворогів всіх російських (руських) земель — і в Литві, і в Московії.

Що ж ми маємо в підсумковому залишку? Куликовська битва стала результатом розбіжностей між московським князем Дмитром і темником Мамаєм, який з перемінним успіхом намагався керувати Золотою Ордою. Тимчасовим результатом битви стало, як не парадоксально, закінчення смути в Золотій Орді та її посилення. Союзу Москви і Литви з подальшим прийняттям православ'я останньої не судилося відбутися. Через обставини Литва пішла на зближення з Польщею і хрестилася за католицьким обрядом, хоча вплив православ'я на території князівства залишався значним, перш за все через переважання в ньому колишніх російських (руських) земель і

відповідного населення. Золота Орда згодом занепала, але причина цього — зовсім не Куликовська битва. Також очевидно, що поразка, завдана військами Тамерлана, була істотним, але далеко не єдиним фактором розпаду і в кінцевому підсумку зникнення Золотої Орди.

Таким чином, Куликовська битва не мала того значення, яке їй приписали нащадки. З чим це пов'язано — відповісти важко. І справа тут зовсім не в ідеології. Хоча б тому, що двома роками раніше відбулася битва на річці Вожі, в якій війська Дмитра Донського завдали поразки силам Мамаю. Це була справжня перша серйозна перемога руських військ над татаро-монголами. До того ж, в цей час Мамай був ще сильний і дійсно керував Золотою Ордою. Ну і, нарешті, є версія, що саме на цю битву, а не на Куликовську, Сергій Радонезький благословив князя Дмитра.

Тому правильніше було б називати його Дмитро Вожський. Але стереотипи на те й стереотипи, що вони живучі і стійкі перед будь-якою логікою. Упевнений, нічого не зміниться і після мого скромного дослідження.

Умовний спосіб (2.0)

Я вже спробував пофантазувати на тему «А що було б, якби...». Це завжди досить цікаво, хоч і зовсім безглуздо. Але інтерес звичайно ж переважає, тому спробую зробити це ще раз.

Однією з реперних точок у вітчизняній історії, мені здається, є навала Батия. Головне питання: чи можна було уникнути завоювання? Відповідь майже стовідсоткова — ні. Похід до Східної Європи монголи планували довго і ретельно. Здійснювався методично. Крім Русі — спочатку північно-східної, потім південно-західної, — були зруйновані Польща, Угорщина, Хорватія.

Монголи почали встановлювати свої порядки на підкорених територіях, зокрема, в Угорщині. Збиралися воювати з Німеччиною (точніше, зі Священною Римською імперією). Вважається, що рішення Батия покинути Європу було пов'язане з його наміром взяти участь у виборах нового хана Монгольської держави. У будь-якому випадку, він відвів свої війська на схід у 1242 році.

Тут цікаво поміркувати: що могло б відбутися в Європі, якби армія Батия не зникла? Європа і раніше стикалася з подібними нашествиями. Це, в першу чергу, — вторгнення гунів в IV столітті. Під час свого розквіту при Аттілі в V столітті імперія гунів простягалася від Волги до Рейну.

Серйозною силою були самі угорці, які стали тепер жертвами навали монголів.

Крім того, Іспанія зазнала завоювання арабами.

Але за масштабами з монголами могли змагатися хіба що гуни. Згодом Європа успішно «переварила» гунів, а тому напевно впоралася б у кінцевому підсумку і з монголами. Імовірно, навіть швидше, ніж це зробила Русь, з огляду на значну віддаленість від основних кочовищ монголів. Тобто ніякі «темні віки» не настали б.

Але, як відомо, Батий поставив особисті інтереси вище державних, і Європа відбулася «легким переляком». Порівняно легким. Вся «тяжкість» спілкування із завойовниками дісталася Русі.

В результаті навали були розорені Київ, Чернігів, Рязань, Володимир-на-Клязьмі, Москва (тоді ще зовсім хутірець). Чимало міст

дуже довго лишалися в жалюгідному становищі, а деякі — зникли назавжди.

Серед міст, які довго відновлювалися, виявився Київ. Можна довго сперечатися, чому Володимир і Москва були відбудовані швидше — чи то з внутрішніх причин, чи то через підступи когось ззовні. У будь-якому випадку, Київ уже не зміг повернути собі колишню велич, поступившись першістю іншим, передовсім Москві.

Візьмімо за аксіому той факт, що уникнути татаро-монгольської навали було нереально. А як щодо ярма?

Відразу обмовимося, що сам термін «ярмо» в синхронних з ним руських літописах не використовувався, він уперше з'явився в польських хроніках наприкінці XV століття і лише два століття потому почав вживатися власне в руських документах.

Чи означає це, що ніякого татаро-монгольського ярма над Руссю не було? До речі, така точка зору серед істориків цілком існує. Одним з її adeptів є Лев Гумільов, на думку якого відносини Русі (північної) і Золотої Орди правильніше називати «симбіозом». І з цього симбіозу народився великоруський етнос — тобто росіяни.

Карамзін і Ключевський, не заперечуючи самого ярма, все ж вважали, що воно сприяло піднесенню Московського князівства і зіграло позитивну роль у становленні російської державності. А історики-євразійці взагалі вбачали в Золотій Орді попередницю Російської імперії.

Золотоординське ярмо приймало різні форми на різних територіях. На північному заході ярлики на правління отримували лояльні до сарайських ханів володимирські князі. На півдні — у Києві, Чернігові, Переяславі — влада перебувала в руках татарських баскаків. Галицько-Волинське князівство виплачувало данину Орді і виставляло свої дружини для участі в походах татаро-монголів, але в іншому було досить самостійним.

Цікаво проаналізувати, як могли б розвиватися події, якби Київ зберіг свій колишній вплив, себто — якби російські землі збиралися не навколо Москви, а навколо Києва.

Як вже було сказано, піднесення Москви було б неможливим без союзу із Золотою Ордою. Чи міг Київ піти на подібний союз із татаро-монголами? Скоріше за все, так. Став би Київ тим, на що перетворилася Москва? Напевно, все-таки ні.

Київ, у порівнянні з Володимиром-на-Клязьмі і згодом із Москвою, знаходився суттєво далі — на південь і на захід — від столиці Золотої Орди Сараю. І відповідно, істотно ближче до Литви, Угорщини, Польщі — всього того, що прийнято називати загальним поняттям — Захід. Тож був вибір монгольських ханів на користь володимирських князів свідомим чи випадковим — складно сказати напевно. Найімовірніше, в основі цього вибору була не одна причина, а цілий комплекс причин, а також обставин — як об'єктивних, так і суб'єктивного характеру.

На момент завоювання Батия на Русі було троє найбільш впливових князів — Данило Галицький, Ярослав Всеволодович (батько Олександра Невського), і Михайло Чернігівський. Всі троє послідовно (і поперемінно) володіли Києвом безпосередньо перед, під час і після взяття монголами міста. Всі троє побували в Золотій Орді за наказом Батия.

Ярослав Всеволодович отримав від Батия ярлик на Володимирське і Київське князювання. Подібно до своїх предків, він вважав за краще жити у Володимирі.

Потім в Орду викликали Данила, і він визнав владу монгольських ханів. Михайла Чернігівського в Сараї чекала лиха доля — за легендою, він відмовився схилитися перед язичницькими ідолами, і його за це стратили. Чи було це випадковістю, чи заздалегідь спланованим дійством — знову-таки, сказати неможливо. Навряд чи тут варто шукати «російський слід» — приблизно в той же час у монгольській столиці — Каракорумі — був отруєний Ярослав Всеволодович.

Монголи вирішили віддати Київ володимирським князям. Серед них був і Олександр Невський, який, як і його батько, так до Києва і не доїхав. Брат Олександра Андрій виступив проти Орди і був розбитий, після чого Олександр зайняв бажаний володимирський престол. У зв'язку з цим деякі історики вважають, що Олександр направив на свого брата каральний похід золотоординців, і навіть шанувальники Олександра Невського погоджуються, що він принаймні не перешкодив придрушенню заколоту, намагаючись по можливості мінімізувати масштаб повстання. І відповідно — помсти з боку Золотої Орди.

Після Батиєвої навали в Києві сильних правителів не було. Якби, наприклад, Олександр Невський зважився все ж прибути до Києва на князювання, а не мати в місті замість себе намісника, можливо, він зміг би щось змінити в політиці занепалої південної Русі.

Щоправда, тоді б йому довелося зіткнутися з Данилом, який у цей час нарешті об'єднав галицькі та волинські землі під своєю владою.

Олександр і Данило могли б як конфліктувати, так і виступати в союзі. Насправді, тоді союзи змінювала ворожнеча, і знову союзи. Той же Данило то дружив з Михайлом Чернігівським, то воював із ним, то біг по захист до угорців, то від них оборонявся, то ходив з монголами на Литву, то укладав з литовцями тактичні союзи.

У реальній історії інтереси Олександра і Данила побічно перетиналися кілька разів. Брат Олександра Андрій одружився з дочкою Данила Устинією. Так шлюбний союз сприяв створенню політичного союзу проти Орди.

Данило провів ряд успішних військових операцій в Київському князівстві і всерйоз погрожував Києву, яким тоді володів Олександр, але Данила відволікли справи на батьківщині.

Очевидно, що робити ставку на Київ як на якийсь логістичний хаб руських земель для ханів Золотої Орди було б украй ризиковано. Перш за все через домагання на нього, що не припинялися з боку Галицько-Волинського князівства. (Набагато більше правителів Сарая влаштовував ослаблений Київ із немічною владою, заляканим населенням, зруйнованою інфраструктурою, критично зрослим зовнішнім боргом, валютою, що девальвує, поганим інвестиційним кліматом... ну, загалом, ви зрозуміли.)

Цікавою є історія з проголошенням Данила королем. Для боротьби з татарами-монголами він шукав підтримки в європейських католицьких монархів. Папа Римський Інокентій IV погодився організувати Хрестовий похід проти Орди, а також обіцяв корону Данилові в обмін на окатоличення підвладних йому земель. Данило корону прийняв, але від зближення церков відмовився. Хрестовий похід не відбувся.

Папські послы відвідали і Олександра. Як проходили переговори — достеменно не відомо (в одному з послань понтифіка йдеться про те, що Олександр нібито погодився прийняти католицизм), але Олександр Невський також зберіг вірність православній вірі.

Коли білоруські та українські землі ввійшли до складу Великого князівства Литовського, російські (руські) магнати нерідко були багатшими і впливовішими за литовських аристократів, однак їм ніколи не належала влада в державі.

Мабуть, найулюбленіша тема обговорення серед дилетантів (до яких я зараховую і себе) — наскільки б на краще змінилося наше життя — про гірше ніхто навіть не мислить, — якби Русь, Росія або якась її частина прийняли католицизм.

Найбільш популярна думка: Росія (з колоніями) така недорозвинена через те, що православна. На підтвердження цього порівнюють Росію із колоніями (Україна, Білорусь, Молдавія) з іншими країнами Європи. Порівняння — зрозуміло, на чюю користь. Крім того, сюди ж підпадають ті європейські країни, які не перебувають в російській орбіті впливу, але є православними. Це — Румунія, Болгарія, Греція, Сербія (особливо на контрасті з католицькою Хорватією). Що ж, і це правда. Румунія з Болгарією — найбідніші країни Євросоюзу. З Грецією — відомо, що сталося під час світової кризи (і нині повторюється знову).

Але чи пов'язана відсталість цих країн з тим, що народи, що їх населяють, сповідують православ'я, а не католицизм, і вже тим більше — не протестантизм (якого власне насправді не існує, а є лютеранство, кальвінізм і т. д.)?

Якщо взяти, наприклад, Болгарію, то вона майже 500 років перебувала під турецьким ярмом. Румунія — не так довго, але теж була під гнітом турків. Греція — також. Це, втім, стосується загалом Балкан.

Проблема сучасної Сербії полягає в тому, що під час розвалу Югославії Белград зайнявся збиранням рос... ні... сербських земель. Як наслідок — були американські бомбардування, імперська депресія через несправджені надії... Зараз Сербія — офіційний кандидат на вступ до ЄС і найближчим часом вона обов'язково стане членом Євросоюзу.

Світова фінансова криза відчутно вдарила по православній Греції, але в дуже схожій ситуації опинились традиційно католицькі Іспанія та Італія (насправді, також і Литва з Латвією, але вони непорівнянно менші, до того ж під час кризи в цих країнах не ходив євро, тому їх не треба було «рятувати»).

Дуже багато залежить від обставин, а не від якихось довгострокових трендів (це не означає, що я повністю заперечую їх вплив). Так, по різні боки «залізної завіси» опинилися католицькі Польща й Італія, протестантські Естонія й Фінляндія, та що там — дві Німеччини, дві Кореї і кілька Китаїв (маються на увазі Тайвань, Гонконг, Макао і Сингапур).

Росія, до речі, цілком могла опинитися під владою католиків. І йдеться зовсім не про буремний час, коли в Кремлі господарювали поляки, а на троні сидів лже-Дмитрій. Цей, до речі, насправді не поспішав хрести-ти Московію за католицьким обрядом, та й взагалі був не найгіршим правителем (а може, навіть, у чомусь і кращим).

У XV столітті Київський митрополит Ісидор активно просував ідею об'єднання православ'я з католицизмом — під владою Ватикану — перед лицем турецької загрози. Прибувши до Москви, яка формально йому підкорювалась, хоча паралельно намагалася висувати своїх, лояльних ієрархів (дуже скоро з'явиться окрема Московська митрополія, а згодом і Московський патріархат), він продовжив активну діяльність з об'єднання церков. Незабаром, щоправда, Ісидор був заарештований, а ще через деякий час утік за кордон. Московія зберегла віру предків.

Нарікаючи на те, що Росія не перейшла в більш «прагматичне» католицизм, прихильники ідеї, що в усьому винне православ'я, не замислюються над тим, що ми не знаємо і знати не можемо, якою була б Росія католицька. Ми беремо за орієнтир європейські країни, де історично панувала західна церква. Це досить різні країни, з різними традиціями, а років 50 тому навіть у капіталістичному «таборі» відмінності між державами були значними.

Між іншим, СРСР, якщо винести за дужки терор, багато в чому випередив так звані країни Заходу в деяких соціальних питаннях (електоральні права, права жінок та ін.), Тобто був більш прогресивним. Та й Російська імперія перед початком Першої світової війни також рухалася шляхом прогресу випереджальними темпами.

Догматично католицизм не менш суворий, ніж православ'я. Все залежить від того, наскільки строго ці догмати застосовуються. В Італії до 1970-х років розлучитися було практично неможливо. У багатьох цілком прогресивних країнах Європи, наприклад у Франції, аборти були заборонені законом аж до 1970-х.

Поляки досі вважаються однією з найбільш віруючих країн, де поширений католицизм, а чехи, навіть після краху радянського режиму, залишились переважно атеїстами.

Цілком можливо, що, піддавшись одній зі спроб хрестити Русь (Московію, Росію) за латинським обрядом, одна шоста частина суші стала б розвиватися в руслі європеїзму або взагалі очолила б західний процес цивілізації. Але варто також мати на увазі, що принципово все могло б бути так само, як воно сталося в реальній історії. У будь-якому випадку, нині перевірити вже не вийде.

З Україною справа дещо складніша. Та її частина, що тривалий час перебувала під владою Польщі, була окатоличена. Багато українців, переважно на заході, стали уніатами (сьогодні їх називають греко-католиками) — таким чином, в них втілилася та сама ідея об'єднання церков під началом Ватикану.

Проте православ'я в Україні не було нав'язане штучно і стало усвідомленим вибором більшості українців. Православна віра була прапором визвольної боротьби проти Польщі. Але вона сьогодні є приводом для спекуляцій про якесь православне братерство народів, об'єднаних в ефемерний «Русській мір».

У зв'язку з останніми подіями у відносинах між Україною і Росією чимало релігійних експертів РФ з упевненістю говорять про неминучий відхід українського православ'я з-під контролю Москви. Це лише питання часу.

У разі створення в Україні легітимної національної — тобто автокефальної — православної церкви частина УПЦ МП возз'єднається з Російською православною церквою. Вже сьогодні зрозуміло, де буде відбуватися цей процес — Крим, Донбас. Однак не виключені заворушення і в інших регіонах, наприклад у Харкові та Одесі. Хоча, очевидно, в процес втрутиться політика (аякже, церква — це ж один з інститутів суспільства), і смуту вдасться погасити. Якщо, звичайно, «складні» регіони — все ті ж Харків і Одеса — лишатимуться під контролем Києва.

Україна — не Росія

Другий президент України Леонід Кучма є автором книги «Україна — не Росія». У ній люди, котрі підготували цю працю під авторством Леоніда Даниловича, докладно розповіли про головні віхи української історії, зробивши акцент на тому, чим, власне, ці віхи принципово відрізнялися від етапів становлення тоді ще братньої Росії.

Тоді багатьох ця книга, а точніше її назва, потішила. Ну, в тому сенсі, що, наприклад, Німеччина — не Франція, Америка — не Росія (і те, що росіянину добре, німцеві взагалі — смерть), ну і так далі. Більше того, цілком зрозуміло, що Кубань — це не Помор'я, а Прованс — не Ельзас.

Але важливість цієї книги в тому, що раніше відмінності між Україною і Росією багато хто вбачав виключно в світлі того, що, звичайно, Кубань і Помор'я — це далеко не одне і те саме, але все одно єдине ціле.

Книга Кучми була покликана показати щось нове — авжеж, спільне коріння, загальні сторінки історії, так, близькі (і, здавалося, братні) народи, але це два народи, а не один. Це дві держави, а не одна. Дуже важливо, що при Кучмі був у ходу вираз «народ України», при Вікторі Ющенку ним знехтували — стали «всі ми українці».

Ідея відокремити власне українську історію від загальноросійської (те, що сьогодні остаточно оформилось у поняття «Русській мір») не є новою. Михайло Грушевський в кінці XIX — на початку XX століття створив свою монументальну працю «Історія України-Руси», в якій (або, точніше, якою) здійснив саме це. Можна критикувати Грушевського, шукати в його праці недоліки, але він дійсно першим написав історію України, винісши її за рамки Держави Російської.

Природно, робота Грушевського викликала шквал критики в Росії — як це так, що Україна — одна з найважливіших, а можливо, і найулюбленіших провінцій неосяжної батьківщини — раптом так явно відокремилася? Хоча б тільки в своїй історії. Показово, що гоніння на Грушевського в зв'язку з його книгою відбувалися як за часів імперії, так і за часів СРСР, що зайвий раз доводить: «українське питання» для Росії є не ідеологічним, а геополітичним.

Але повернімося до сьогоднішніх часів і заявленої теми, що Україна — не Росія. Я не збираюся аналізувати книгу президента Кучми, яку, правду кажучи, не вивчав, а лише погортав. Я спробую самотійно, у короткій формі пройти по тих етапах історії, які визначили сутність та характер України і її народу. Стали, можна сказати, віхами на шляху становлення нації, яке, між іншим, триває й досі, хоч, я сподіваюся, і перебуває на завершальній стадії.

Не можна ставити знак рівності між Україною і Київською Руссю, хоча під поняттям Русь, безумовно, малися на увазі ті території, які становлять основу сучасної української держави. Тут важливо інше: Київська Русь, на відміну від Москви, що наслідувала їй, була активно залучена в загальноєвропейські і, якщо хочете, загальносвітові (на той час) процеси. Здійснювалися інтенсивні контакти з Візантією, Польщею, Угорщиною (це безпосередні сусіди), але також і з країнами Сходу і Заходу тією ж мірою. Московія, звичайно, теж стикалася із зовнішнім світом, але контактувала з ним як закрита система.

Після Батієвої навали Київське і Чернігівське князівства занепали, а Галицько-Волинська земля під керівництвом Данила і його нащадків остаточно відокремилася від «Русского міра», що зароджувався, продовживши інтеграцію в загальноєвропейський простір. (Хоча і зберігала контакти з північною Руссю і Золотою Ордою, виходячи з обставин і власних державних інтересів.)

До речі, одна з істотних відмінностей південної Русі (чи то занепамого Києва, чи оновленого Галича) від північно-східних князівств полягає в тому, що вона сприймала Орду як ворога, а не як союзника (про «симбіоз» Московської Русі і Золотої Орди і його значення для становлення Держави Російської сказано вище).

Після поразки, завданої монголами, за південною Руссю, яка потім трансформувалася в Україну, починає закріплюватися образ жертви, який буде супроводжувати країну дуже довго. Насправді Україна і дотепер у цьому стані. Татаро-монголи, потім литовці, потім поляки і, нарешті, Москва (Москва і знову Москва...).

Якщо Київська Русь домонгольського періоду була й сама багато в чому агресором, то після розгрому вона перетворилася на об'єкт агресії (і, на жаль, у цьому статусі залишається). Це дуже важливо для розуміння суті української ментальності.

Влада Литви принесла містам, що опинилися на її території, магдебурзьке право. За цим правом жителі міст звільнялися від феодалських повинностей, влади воєвод та інших державних чиновників. Управлінням міст займалися виборні магістрати.

Магдебурзьке право охопило величезну кількість українських міст, включаючи Львів, Київ і Чернігів, а також і білоруські міста, наприклад, Мінськ, Брест, Вітебськ і навіть російський Смоленськ. До речі, перехід України під контроль Московії не привів до одночасного скасування магдебурзького права — його скасував лише в 1831 році Микола I, а Київ користувався цим привілеєм аж до 1835 року.

У тогочасній Україні значну владу мали магнати. Такі, як, наприклад, князі Острозькі або Вишневецькі. Вони були тісно пов'язані з містами: так, князь Костянтин Острозький довгий час був воєводою Києва, а князь Дмитро (Байда) Вишневецький — старостою Черкас.

Але основні їх багатства знаходилися не тут. Нерідко великі володіння магнатів перетворювалися на напівсуверенні держави, а їхні війська за чисельністю і оснащенням можна було порівняти з арміями цілих держав. Як тут не згадати могутнього Ярему Вишневецького і його «Лубенську державу» (мається на увазі — з центром у Лубнах), або, як її ще називали — «Задніпровську державу», величезну вотчину, рівних якій не було у всій Речі Посполитій.

Магнати, до того ж не тільки українські, нерідко були багатшими за великого князя Литовського і короля польського. Ця особливість, коли держава багато в чому залежить від олігархів, зберігається в Україні і сьогодні.

Також зберігається традиція не довіряти державі, а більше сподіватися на себе або, в крайньому випадку, на господаря — тобто, на того ж олігарха.

Українці з недовірою і навіть із підозрою ставляться до будь-якої влади. Вони, на відміну від росіян, не вважають її Богом даною, сакральною. Ще б пак — навіть якщо не брати до уваги традиції середньовічного віче (воно ж і в Новгороді було, але московські правителі задушили республіканські традиції), верховна влада століттями для українців була виборною. Це і гетьман, якого обирали на козацькому зібранні, та й у Польщі, частиною якої довгий час була Україна, самого монарха також вибирали. (Так що ніякої

«божественності», як зараз модно говорити — всього лише найнятий народом менеджер.)

Індивідуалізм, не так європейський, скільки вирощений на власному ґрунті і обумовлений внутрішніми обставинами, також істотно відрізняє українців від росіян. Ще однією відмінною рисою українців є вроджений анархізм — це багато в чому наслідок недовіри до влади.

Радянська влада доклала чимало зусиль (досить успішних, слід сказати) щодо дискредитації анархізму. Завдяки цим зусиллям в уявленні більшості співгромадян анархізм — це повна відсутність будь-якого порядку, вседозволеність, насильство, «анархія», одне слово. Тоді як насправді — все з точністю навпаки.

(Символічно про це писати в день народження видатного теоретика анархізму, Петра Кропоткіна — 9 грудня.)

У науковому сенсі анархізм — це політична філософія, що обумовлює знищення всіх типів примусу і експлуатації людини людиною. Анархісти (досі, між іншим) виступають за скасування всіх видів влади (тобто примусу і експлуатації), яку слід замінити співпрацею індивідів. Громадські інститути, таким чином, повинні ґрунтуватися на особистій зацікавленості людей, їх взаємодопомозі. Кропоткін критикував більшовиків саме за те, що ті не тільки не демонтували владу як інститут, але ще й узурпували її. Тому абсолютно зрозуміло, чому Країна Рад піддала таким нападкам анархізм і його послідовників (багато революціонерів-анархістів заплатили за свої переконання життями і свободою).

Чимало пересічних росіян (не кажучи вже про російську владу) щиро не можуть повірити в те, що якийсь «Майдан» міг самоорганізуватися без будь-якої допомоги ззовні. А це і є той самий суспільний інститут анархізму в дії.

Насправді здатність українців до самоорганізації відома давно. Ось як один з ідеологів євразійства Георгій Вернадський описує події козацьких війн епохи Богдана Хмельницького: «З жаху і хаосу повстання поступово складався новий порядок — демократична організація козацького типу. Український літописець цих подій, відомий під псевдонімом „Самовидець“, пише, що коли прості люди в Україні дізналися про поразку Потоцького (великий гетьман коронний Микола Потоцький. — *Авт.*), „„вони негайно стали організовуватися в

полки — не тільки ті люди, які були раніше серед козаків, але також ті, хто ніколи не знав козацького способу життя““ (Георгій Вернадський, „Історія Росії“. Том 5, глава IV. 1968–1969).

Також немає нічого дивного в тому, що основу „Майдану“ — як першого, так і другого — склали мешканці Західної України. Традиційно рівень самоорганізації там вищий, ніж у Центрі, не кажучи вже про Схід. Зовсім не випадковою (крім неминучого попудізму) виявилася висока підтримка на виборах до Верховної Ради 2014 року партії „Самопоміч“, очолюваної мером Львова Андрієм Садовим. Ідеологія партії бере початок у кредитних спілках Галичини початку ХХ століття, які будували свою роботу на триєдиному принципі: „самоорганізація, самодисципліна, самоврядування“. А партійне гасло: „Візьми і зроби!“ підкорив дуже багатьох.

Існує стійкий міф, що Україна ніколи не була державою (аж до розпаду Радянського Союзу в 1991 році). Протягом усіх років незалежності в риторичі насамперед російських політиків присутній мотив про неповноцінність української державності, який, в разі потреби, трансформується в тезу про неспроможність (failed state) України як держави.

Так це чи ні? У строгому сенсі — звичайно, так. Але варто згадати, що Україні, попри жагуче бажання її народу, просто не давали створити власну державу (як казав Ющенко, „в ХХ столітті ми шість разів проголошували суверенну незалежну Україну і п'ять разів її втрачали“).

Ще раніше так було і з державою Богдана Хмельницького. Затиснута між геополітичними гігантами того часу — Польщею, Московським царством, Османською імперією, — Україна так і не змогла зберегти свій суверенітет.

Проте, створена при Хмельницькому Гетьманщина (офіційно — „Військо Запорозьке“) — фактично проіснувала в складі Російської держави аж до кінця ХVІІІ століття (якщо бути точним — до 1782 року, коли набуло чинності загальне положення про губернії Російської імперії).

Гетьманщина, будучи військово-політичним владним інститутом за своєю суттю, в різні періоди набирала республікансько-демократичного, авторитарного і навіть олігархічного характеру.

Окремо слід сказати про так звану „конституцію Пилипа Орлика“, більш точна назва якої — „Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького“ (*Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporog-viensis* — це, до речі, камінь в город тих, хто з якихось причин „не побачив“ у назві документа слова „конституція“) від 1710 року. Незважаючи на значний скепсис з боку багатьох істориків (в основному, російських), а також на той факт, що вона так ніколи і не вступала в силу, значення „конституції Пилипа Орлика“ є величезним у контексті державної розбудови. Якщо вже й говорити про якусь сакральність в українській системі влади, то це, скоріше, стосуватиметься саме конституції, а не правителя.

Досі в українців сильна (мабуть, навіть занадто) віра в різного роду договори, пакти, угоди, універсали, які, щоправда, як підступно порушувалися, так і продовжують порушуватися.

І напевно, є ще одна важлива риса, яка відрізняє українців від росіян — відносно вільнолюбство, яке також має своє історичне коріння. Коли супутник Григорія Отреп'єва Варлаам скаржився, що той поводить негідно ченця, то отримав відповідь, що „тут (перебували вони на українській території в складі Речі Посполитої) земля вільна, хто у що хоче, в те й вірує“. І було це, зауважимо, вже після Люблінської та Брестської уній, коли вплив католицизму на російських (руських) землях помітно посилювався.

Ментальні відмінності між європейцями і росіянами дуже добре помітні на прикладі однієї дискусії, яка відбулася у Варшаві, куди московський цар направив своє посольство на початку 1650 року. Посланці скаржилися, що в Речі Посполитій були видані книги, які „ганьблять великих государів наших“, та ще й нібито за королівським велінням. У зв'язку з цим московити почали вимагати, щоб книги ці були спалені публічно, а ті, хто надрукував їх, — страчені. Поляки неабияк здивувалися. „Король і ми книг друкувати не змушуємо і не забороняємо: якийсь печатник надрукує в книзі добре, справедливо, — і ми те хвалимо; а якщо дурні надрукують щось погано, непридатно і брехливо, — над тим ми, пани радні, сміємося. Якщо ж книг не друкувати, то нащадкам нашим і знати не буде з чого. Друкарі друкують не тільки про колишні справи Московської держави, а й інших навколишніх держав, так само про Польщу і Литву. Та й в навколишніх державах про Московську державу пишуть, що добре —

хвалять, за погане докоряють; так само про Польщу та Литву багато безчестя друкують, проте король і ми за безчестя це собі не ставимо. Нехай великий государ ваш велить у себе друкувати про Польське королівство що завгодно: ми цього в безчестя собі не поставимо і вічного докінчення за те розривати не будемо“, — відказали вони, вказавши також на те, що книги, які так обурили росіян, були надруковані не за указом королівським, а за привілеєм» (всі цитати з книги С. М. Соловйова «Історія Росії з найдавніших часів». Том X. Глава 3).

При цьому треба сказати, що в закритій від зовнішнього світу Московії дуже цінувалися книжники з приєднаної згодом України — за універсальність їх знань, зокрема релігійних (як-то кажуть, ворога потрібно знати в обличчя, або хоча б текстуально).

Я великий противник міркувань щодо того, мовляв, росіяни — бидло, готове нескінченно терпіти свавілля влади. Російський народ здатний на бунт, що доводив неодноразово, часто — досить спонтанно: можна згадати страйк робітників у Новочеркаську в 1962 році. Ці бунти, найчастіше, як мінімум, нещадні, також нещадно придушуються (на згадку спадає все той же Новочеркаськ.) І це також суттєва відмінність від українських бунтів.

Роблячи перерви в написанні цієї глави, я випадково набрів на статтю Дмитра Сергійовича Лихачова двадцятилітньої давності, в якій він називає дві важливі риси росіян — легковірність і схильність до крайнощів, які роблять їх нещасними. Що ж, це зайвий раз підтверджує тези, наведені мною вище.

При цьому аж ніяк не можна забувати про польський вплив на Україну. Галичина потрапила під владу Польщі в XIV столітті, інша частина — в XVI.

На українських землях поширювався католицизм. Його охоче сприймали багато шляхтичів — католицька віра урівнювала їх у правах з поляками.

Як писав французький інженер Гійом Левассер де Боплан в своєму «Описі України»: «шляхта... наслідує польську і, схоже, соромиться того, що належить до іншої, не римської віри, щодня переходячи в неї, хоча вся знать і всі ті, хто називаються князями, вийшли з грецької віри».

З простим народом було складніше. Компромісним варіантом стало уніатство — нібито і православ'я, але з підпорядкуванням Папі Римському. Однак компроміс спрацьовував не завжди — відомі масові випадки гонінь як православних, так і уніатів.

Католицизмом польські впливи не обмежувалися. Сюди були привнесені норми державного управління, побуту, моди.

Величезний вплив мала польська мова. Відкрийте будь-яку польську книгу або газету. Дуже багато слів, безперечно, є українськими. А якщо розібратися з особливостями фонетики і орфографії — їх виявиться ще більше. Ясна річ, що це не українські слова в польській, а навпаки. І справа не в єдиному слов'янському корінні — деякі польські слова мають більше спільного з російською, ніж з українською.

В кінці XVIII століття Польща припинила своє існування як держава, чому передували три її розподіли між Росією, Австрією і Пруссією. Україна (більша її частина) перебувала у складі Польщі з 1569-го по 1795 рік. Саме за ці два з гаком століття сформувалася українська нація — у постійному зближенні і антагонізмі з Польщею. Звичайно ж, з урахуванням всіх тих особливостей, про які я говорив вище в цьому розділі.

Як не парадоксально, польський вплив на Київ, який увійшов до складу Росії ще за Переяславським договором, був дуже сильним. Справа в тому, що Київ знаходився на самому кордоні, а значна частина округи залишалася в складі Речі Посполитої аж до скасування польської держави.

Характерно, що Київський університет, заснований указом царя Миколи I в 1833 році, мав стати бастионом боротьби з полонізацією, під яку підпадала місцева інтелігенція. (Зауважте — йдеться про XIX століття.)

Отже, що у нас залишається в підсумку?

Для українців влада не є сакральною — керівники є фігурами виборними. Навіть попри це, влада не користується великою довірою у населення, і воно готове відкрито говорити про свої претензії до влади (якщо в країні немає терору, який припиняє будь-яке інакомислення).

Регіональна влада часто сильніша за центральну (багато залежить від людей, яким належить політична і економічна влада в регіонах). Проте центральна влада прагне, часто цілком успішно, знаходити

баланс сил з регіональними лідерами, в тому числі граючи на протиріччях між ними. Українці звикли до досить високого рівня самостійності, зокрема, через слабкість влади. Серед людей переважають сильні прагнення до самоорганізації і самодопомоги. При цьому створенню повноцінного громадянського суспільства багато в чому заважає загострене почуття індивідуалізму. Також на заваді цьому стоїть властивий українському народу анархізм (хоча він же і сприяє загальній демократизації суспільства).

Українці орієнтовані на Захід, до якого вони відчують причетність. Сьогодні не можна говорити про беззастережне сприйняття соціально-культурних цінностей Заходу — чимало поки відбувається на інтуїтивно-підсвідомому рівні, але, безумовно, спостерігається готовність сприймати ті цінності, тобто немає категоричного їх неприйняття, відмови від них.

Проект «Україна»

На тлі глобальних міркувань про те, чи стане китайська мова новою мовою міжнародного спілкування, або ж нею залишиться англійська, — «мовні» пристрасті в Україні видаються смішними.

Йдеться насамперед про горезвісний закон про мови, прийнятий в 2012 році. Закон відкрив дорогу до проголошення російської мови регіональною в російськомовних областях, тобто там, де вона і так превалує (в 2014 році закон спробували скасувати, спроба виявилась невдалою, але й вона зробила свою справу — стала, як мінімум, приводом для ескалації на Донбасі).

Як не парадоксально, досить велику кількість противників цього закону становили так звані «російськомовні» громадяни. Можна припустити, що протест деяких російськомовних проти закону про мови — це якась спроба намацати українську національну ідею. (Сумніваюся, що «мацають» у потрібному місці, але про це трохи згодом.)

Мовна проблема для України не є новою. Ті, хто стверджує, що питання мови (мов) для українських громадян не є пріоритетним, або лукавлять, або не розуміють елементарних речей. Так, безумовно, якщо йдеться про фізичне виживання, буде вже не до того, якою мовою написані вивіски в крамницях. Але якщо країні поки що принаймні голод не загрожує, — мовна тема нікуди з порядку денного не подінеться.

В одній телевізійній передачі бачив чоловічка (російськомовного, до речі), який сказав таку фразу, мовляв, мова — це якийсь код, за яким визначається, хто свій, а хто чужий. Ясна річ, що прихильникам ідеї «одна країна — один народ — одна мова» така думка до смаку. Але думка ця в корені хибна, хоч і зовні може бути привабливою, а тому — небезпечною (життя і, на жаль, смерть, підтвердили мою правоту: адже дуже багато патріотів, зокрема тих, хто воює на Сході, — російськомовні громадяни України).

Можна укотре вже навести приклад багатомовної Швейцарії, в якій ті, хто розмовляє німецькою, французькою, італійською та ретороманською мовами, — відчують себе не німцями, французами,

італійцями і ретороманцями (ці, правда, найменшою мірою), а швейцарцями.

Можна навести як приклад США, де державною мовою є мова колишньої імперії, проти котрої воювала (причому двічі) молода американська держава. Адже англійська стала державною мовою Сполучених Штатів, а не, скажімо, мова могокан, котрі мешкали недалеко від Нью-Йорка, знищених, до речі, жителями цієї молоді і демократичної держави.

Або приклад Перу і Болівії, де, крім мови колишньої імперії, офіційними є також мови корінного населення — кечуа і аймара.

Колишній журналіст «Української правди», а нині депутат Верховної Ради Сергій Лещенко у своєму блозі від 5 липня 2012 року описав, як у Шотландії захищають гельську мову. Блог цей теж, до речі, присвячений злополучному «мовному» закону. Він висвітлив дуже важливу річ, сам, можливо, не усвідомивши її важливості. «Мова не є ознакою національної самоідентифікації сучасних шотландців», — написав у своєму блозі Лещенко. І це дійсно так. Але, додаю від себе, у шотландців почуття національної ідентичності неймовірно загострене. Можу сказати, що всі співробітники британського посольства в Україні, в якому мені довелося недовго попрацювати, фотографувалися на фоні не Union Jack, а синьо-білого прапора Шотландії (при цьому нікому в голову не спало звинуватити їх в сепаратизмі, а якщо і прийшло — то без будь-яких наслідків). На свята чоловіки-шотландці неодмінно одягають кілт (власне, спідницю) — але не будь-який, а забарвлення, характерне для їхнього клану, а це означає, що всі шотландці знають, до якого клану належать, і простежити свій родовід не становить для них особливих труднощів.

Так що, виявляється, мова — не єдиний і далеко не головний атрибут національної самоідентифікації.

Але це звичайно ж не означає, що мовою, якщо вона існує, потрібно нехтувати. У шотландців не залишилося мови, причому вони її втратили дуже давно — ще в середньовіччі.

У сусідніх ірландців ситуація трохи краща, але теж не надто. На відміну від шотландської, ірландська мова збереглася. Але користуються нею в побуті всього десь 5 % населення.

На початку ХХ століття ірландські націоналісти хотіли відродити ірландську мову, силою змусивши говорити нею співгромадян. З цього,

природно, нічого не вийшло. Але влада Ірландії знайшла інший спосіб зберегти мову. Сьогодні вона має статус державної поряд з англійською (точніше, англійська — поряд з ірландською). Крім того, що всі написи виконані двома мовами, є вимога закону, що зобов'язує всіх держчиновників володіти ірландською мовою. В ірландському парламенті всі промови проголошуються двома мовами — як правило, промовець виголошує промову англійською, а потім повторює її ірландською (подібна практика існує і в Уельсі — навіть прес-реліз, який я розміщував на сайті посольства, дублювався валлійською мовою лише з тієї причини, що повідомлення було створене в Уельсі).

В Україні, припустімо, також є вимога до чиновників володіти державною — тобто українською мовою. Але чи виконується цей закон? Зрозуміло, що, як і багато інших законів, не виконується. Саме тому противники сумнозвісного закону про мови резонно побоювалися, що у держслужбовців повністю зникне мотивація говорити українською мовою.

Бізнес-гуру Кеньїті Омае в своїй книзі «Виклики та можливості наступного глобального етапу в нашому світі без кордонів» (Kenichi Ohmae. *The Next Global Stage Challenges and Opportunities in Our Borderless World*, 2005) порівнює поширення російської мови в колишньому СРСР і в країнах соцтабору та англійської мови в усьому світі, в тому числі на теренах колишньої радянської імперії. Ми, що живуть тут, і без Омае знаємо, що російська мова насаджувалася в радянських околицях та країнах соціалізму, що переміг. І коли радянська імперія впала, потреба в російській мові миттєво зникла (нехай і не повністю).

«Це яскраво контрастує з тією роллю, яку в глобальній економіці відіграє англійська мова. Ніхто не змушує її вчити», — резонно зауважує мудрий японець.

Мені здається, хворобливість сприйняття певною частиною українців будь-якого офіційного статусу російської мови обумовлена політичним і в чомусь навіть історичним впливом з боку Росії.

Тобто, іншими словами, неприйняття російської мови в Україні буде зберігатися доти, поки буде існувати (хоча б теоретично) загроза російської агресії (але, як не парадоксально, саме під час безпосередньої агресії неприйняття проявляється до всього російського, але найменшою мірою — до російської мови).

Російської окупації бояться не тільки в Україні, але і, наприклад, в країнах Закавказзя, в Прибалтиці і навіть у Польщі. Дарма, що ці країни (частина з них) — члени НАТО. Є положення, згідно з яким напад на одну з країн Альянсу означає оголошення війни всьому блоку. Але це, так би мовити, на папері. Уявімо собі, що Росія втручається в Естонію. Невже Франція, або Німеччина, чи навіть США встрягнуть у війну? Я в цьому дуже сильно сумніваюся. А ви? До речі, немає ніяких ілюзій на цей рахунок і у Джорджа Фрідмана з Stratfor, про що він пише в своїй книзі «Наступні 100 років» (George Friedman. The Next 100 Years. 2009).

Як зауважує Омає, освоєння іноземної мови (мов) на рівні, близькому до рідної, не відбувається за рахунок рідної мови. Хоча, зазначу тут же, щодо української мови є певні побоювання. У містах російська мова саме й витісняє українську (яка, на жаль, в основному, асоціюється з сільським населенням). Нерідко можна спостерігати картину, коли гуляють, наприклад, у Києві представники трьох поколінь, і бабуся розмовляє українською мовою, мама — суржиком або плавно переходить з української на російську і навпаки, а дочка — російською (хоча часто й жахливо безграмотною).

Разом з тим хотів би звернути увагу і на серйозний вплив польської мови на українську. (Про це я вже писав у попередньому розділі.) Колись я з великою недовірою прочитав висловлювання одного проросійського (хоч і україномовного) вченого про значну полонізацію української мови. А потім якось наткнувся на один польський текст. І о диво! Це ж правда! — Що не слово, то українське. Ну, природно, навпаки, — це в українській мові купа полонізмів. І, правду кажучи, без них це була б уже не українська. А ви самі почитайте! Якщо, звичайно, знаєте українську.

Але польські впливи на Україну набагато більші, ніж мовні. Професор Гарвардського університету Роман Шпорлюк вважає, що «українські землі перебували в сфері не тільки економічного і соціального, а й культурного домінування Польщі» (інтерв'ю «Історичній правді», 12 лютого 2012 року). Причому, за його словами, мова йде не тільки про Галичину, а й про Правобережжя, включно з Києвом, незважаючи на те, що поляки втратили його в XVII столітті, «і до якого повернулися економічно і культурно після 1795 року»

(мається на увазі приєднання польських земель до Російської імперії в результаті третього поділу Речі Посполитої).

Шпорлюк також зазначає, що полонізація українських земель тривала і після їх переходу під владу Австрії. Австрія ліквідувала Воєводство Російське (Руське), що існувало в складі Речі Посполитої, об'єднавши його території «з етнічно польськими регіонами під назвою Галичина». «Зрозуміло, що це посилює польський елемент».

Ще одне цікаве спостереження Шпорлюка: за його словами, перші «свідомі українці», яких він поміщає в період кінця XVIII століття, «відштовхувалися не від власної окремої мови, а від власної окремої політичної історії».

Але якою є політична історія України? Де, власне, починається Україна? Пошук відповідей на ці питання ускладнюється тим фактом, що Україна як держава з'явилася зовсім недавно. Саме цей факт часто (зазначу, помилково) використовують як аргумент на користь того, що сучасна українська держава є штучним утворенням і неминуче повинна розвалитися.

Але ж і Німеччина як єдина держава існує порівняно недавно. Я вже не кажу про те, що після Другої світової війни кордони Німеччини були переглянуті. Як зазначає Шпорлюк, лише після війни німці змушені були змиритися з тим, що Австрія не є частиною Німеччини (в Австрії, до речі, народився Гітлер). Згадаймо також, що з 1945-го до 1990 року Німеччина, хоч і в нинішніх кордонах, представляла собою дві держави (ворожих одна до одної, між іншим).

Італія, як і Німеччина, об'єдналася в єдину державу в другій половині XIX століття. І досі відмінності між італійськими провінціями дуже великі. Регіональна самосвідомість тут сильніша, ніж загальнонаціональна (наприклад, людина може сказати, що вона, в першу чергу, флорентієць, потім — тосканець, а вже після цього — італієць). Мешканці півночі впевнені, що годують нероб-південців і клянуть останніми словами Гарібальді, якому Італія завдячує об'єднанням.

Індія склалася як незалежна держава тільки в середині XX століття. І практично відразу розкололась на дві частини — на власне Індію і Пакистан. З останнього пізніше виділився Бангладеш.

І в Індії, і в Пакистані є свій Пенджаб (у Пакистані називається Панджаб), державні мови в обох країнах, відповідно, хінді та урду, є

варіантами однієї і тієї ж мови хіндустані (принциповою відмінністю однієї мови від одної є її письмо). У Бангладеш державною мовою є бенгалі, але вона також є офіційною в індійському штаті Західна Бенгалія.

До об'єднання Німеччини існувала величезна кількість німецьких князівств, декотрі були просто карликовими. Італійський «чобіт» також був весь «зшитий» з «клаптиків». Про Індію взагалі згадувати не варто (хоча якраз доводиться, і навіть багато) — навіть без Пакистану і Бангладеш вона ніколи не становила собою єдиної держави (багато народів, що її населяють, не є спорідненими).

Тому відсутність історичної української держави, перебування різних частин України в складі різних, часто ворогуючих між собою держав — у Росії, Польщі, Австрії, Туреччині, — це однак не така вже й велика проблема, якщо розглядати її в порівнянні з іншими.

Що ж таке історична Україна? Коріння її, без сумніву, в Київській Русі. Але в жодному разі ми не є її прямим нащадком. Хоча б тому, що Київська Русь була, за суттю своєю, імперією, а історія України — це запекла боротьба за право на самоідентифікацію всередині імперії (імперій) і, я б навіть сказав, через кордони імперій («австрієць» Іван Франко захопився ідеями «росіянина» Михайла Драгоманова, а згодом одружився з «харків'янкою» Ольгою Хоружинською).

Власне Русь — це південні російські (руські) землі, перш за все — Київщина, а також земля Древлянська, земля Сіверська. Рідше в неї входило Галицько-Волинське князівство. Тобто, якщо дивитися з заходу на схід — від Галича і Львова (насправді ще західніше — від Холма та Перемишля, але Бог із ними, нехай Польщі залишаються) до Дінця (звідки вийшли в степ дружини князя Ігоря, сьогодні це «передмістя» Харкова). Одне слово, Схід і Захід разом! (Взагалі-то три слова вийшло, не рахуючи союзу.)

Перебування в складі Великого князівства Литовського сприяло перетворенню Київської Русі в Україну. У цей час українські землі були об'єднані в одну державу з Білоруссю, але контакти не були такими вже інтенсивними — так повелося ще з часів Полоцького князівства, яке завжди жило своїм життям, не дуже вникаючи в загальноросійські (загальноруські) справи. При цьому Галичина була відділена від решти України, потрапивши під владу Польщі.

Але саме Польща відіграла вирішальну роль в об'єднанні України. За умовами Люблінської унії 1569 року, українські землі, на відміну від білоруських, перейшли від Литви до Польщі. У 1618 році до шести воєводств — Київського, Волинського, Подільського, Брацлавського, Белзького, Руського (з центром у Львові) — приєдналося Чернігівське, укотре вже відвойоване у Москви.

За Андрусівським договором 1667 року, частина українських земель, у тому числі й Київ, перейшли під контроль Росії, решта залишилися в Польщі. Саме за це неповне сторіччя — від Любліна до Андрусового — були закладені основи єдиної української нації.

Після другого і третього поділів Польщі українські землі (тепер уже без Галичини) знову об'єдналися — на цей раз під владою Росії. Ну а вся Україна зібралася воєдино, та ще й з бонусом від Хрущова у вигляді Криму, під егідою СРСР.

Насправді в українців державність виникла не в ХХ столітті, а набагато раніше. Це — всім відома Гетьманщина, що існувала в XVII–XVIII століттях. До того ж часу відноситься і українська «конституція Пилипа Орлика». І хто сказав, що Гетьманщина не була повноцінною державою? А якими є ознаки такої повноцінності? Членство в ООН? У будь-якому разі, тоді Україна (на відміну від сьогодні) була суб'єктом зовнішньої політики, а не її об'єктом.

Гетьманщина, яка проіснувала деякий час у складі Російської імперії і чий вольності остаточно скасувала Катерина II, включала в себе основні українські землі — без Галичини, без Волині, без Дикого поля (Донбас) і без Криму. Не входив до складу Гетьманщини і Харків, але в ній була частина території сучасної Харківської області. Сьогодні дехто заявляє, що територія історичної України істотно менша за сучасну. Це вірно, але ж і Франція колись була без Страсбурга і Корсики, а ще раніше — без Бургундії і Аквітанії.

При цьому Україна відчувала генетичний зв'язок з відірваними землями. У 1649 році, коли до Хмельницького прибули королівські комісари, щоб вручити йому знаки гетьманського достоїнства, він відмовився від будь-яких переговорів з Польщею, заявивши про намір «вибити з лядської неволі весь український народ» (цитуються за «Нарисами історії українського народу» М. С. Грушевського). А ще Хмельницький заявив, що він — «російський самодержець» (руський) і що українська держава простягається (sic!) «по Львів, Холм і Галич».

Хмельницький укладав союзи з Кримським ханством і його сюзереном — Туреччиною. З трансильванським князем Ракоці. Союз із Московією був одним із декількох (щоправда, він виявився найдовшим). Найбільше Хмельницький цінував відносини зі Швецією. Шведський король Карл X радив Хмельницькому розірвати союз із Росією, мотивуючи це тим, що «московити не потерплять у себе вільного народу» (цитуються за «Нарисом історії українського народу» М. С. Грушевського).

Союз із Москвою продовжував обтяжувати спадкоємців Хмельницького. «Хмельницький залишив нерозв'язаним вузол, яким він зв'язав так поспішно Україну з Москвою, — конфлікт зовнішньої політики і ще більш серйозний конфлікт на ґрунті державних відносин», — пише Грушевський у «Нарисі історії українського народу» (глава XVII).

Москва, не бажаючи відмовлятися від українських земель, проте, двічі зрадила Україну, спочатку уклавши мир із Польщею, який суттєво ускладнив визвольну боротьбу українців, а потім розпаювавши з Польщею за Андрусівським договором українські землі. «Переконавшись, що всієї України вона втримати не в змозі, Москва відмовилася від земель на захід від Дніпра (правобережних), залишивши їх Польщі, на превелике обурення українських патріотів, котрі нарікали на цей поділ української, і тісніше — козацької території, тим більше, що цей важливий крок московський уряд зробив без їх участі та відома», — пише Грушевський. При цьому, за його словами, Лівобережну Україну і Київ з околицями «Москва не випускає з рук», не соромлячись, обмежуючи українську автономію.

Поділ українського народу істотно знизив його потенціал визвольної боротьби, становлення як нації. Чи було це зроблено навмисно? Дуже сумнівно. Правий Грушевський: Росія на той момент була просто не в змозі утримати всі українські землі. Це, до речі, дуже добре вписується в колоніальну логіку будь-якої держави-метрополії. По всьому світу живуть народи, розділені кордонами, при цьому в одну адміністративну одиницю нерідко втиснуті різні етноси, що незмінно породжує напруженість.

Не дивно, що українські лідери, чи то Виговський, чи Дорошенко або Мазепа, продовжували шукати допомоги у «традиційних союзників» — Туреччини, Криму, Швеції і навіть Польщі.

Через рік після смерті Хмельницького гетьман Іван Виговський вирішив повернути Україну до складу Польщі, але вже на правах третього рівноправного суб'єкта федерації Речі Посполитої (першим була «польська корона», другим залишалось Велике князівство Литовське). Спочатку Гадяцький договір (або, як його називали, Гадяцька комісія) припускав наявність в Україні своєї валюти, державної скарбниці, гетьмана і міністрів. Православна віра на українських землях зрівнювалася в правах з католицизмом, а митрополит і чотири єпископи отримували місця в польському сенаті. Крім того, Київська академія отримувала права Краківського університету. У поправках, які були надіслані на Сейм, де розглядався договір, також була пропозиція розширити територію Великого князівства Російського (Руського) за рахунок приєднання Галичини, Волині, Поділля.

Як пише Грушевський, у початкових начерках тексту договору також містилася думка «забезпечити Україні нейтральне положення між Польщею і Московією — зародок ідеї України як вічно нейтральної держави під протекторатом Польщі та Москви». «На жаль, ця ідея не отримала подальшого розвитку». Як бачимо, ідея позаблоковості України — також не винахід сьогодення.

Не новими є і спроби української еліти апелювати до міжнародного співтовариства для вирішення конфліктів із Московією. Після підписання Гадяцького договору Україна почала військові дії проти Московії. Європейським правителям був розісланий циркуляр, в якому роз'яснювалися причини розриву з Московією і початку війни. Навести повністю цей циркуляр немає можливості, хоч і дуже хочеться — надто вже текст прикметний. Сенс цього документа зводився до того, що Москва, по-перше, зрадила Україну, примирившись з Польщею, а по-друге — посіяла смуту і розкол у внутрішніх українських справах.

Вплив польського і російського (руського) факторів на українську ідентичність завжди був дуже великим (і зберігається й дотепер).

«Для розуміння феномену української нації потрібно пам'ятати, що етнічних українців одночасно вважали своїми співвітчизниками поляки і росіяни», — стверджує Роман Шпорлюк.

За його словами, дуже багато українців були готові стати росіянами, якби Росія стала європейською конституційною державою.

«Сюжет української історії ХІХ століття — це п'єса, в якій український національний проект воює з польськими і російськими претензіями до нього», — вважає історик.

З цим я згоден уповні. Так, читаючи «Вогнем і мечем» Генріка Сенкевича, я звернув увагу на те, що цей польський автор ХІХ століття трактує повстання під проводом Богдана Хмельницького не як народно-визвольну, а як громадянську війну, бо українці і поляки — один народ, і українці, підбурені Хмельницьким, який в цьому конфлікті вирішує суто особисті питання, загрузли у братовбивчій війні. Але мине час, і люди схаменуться, зрозуміють, наскільки вони помилялися, наскільки були обмануті у своїх очікуваннях. Час минув, і одумалися, швидше, поляки, які, принаймні на словах, не закидають Україні територіальних та інших претензій. Будемо сподіватися, що з часом претензії зникнуть і з боку росіян, але коли це станеться — хтозна. А поки, за словами Володимира Путіна, українці і росіяни — один народ, і що криє у собі цей постулат, не знає ніхто.

Моя особиста думка: український національний проект виявився успішним, хоча він ще не завершений. Проте мені здається, що більш згуртованої і, головне, монолітної нації, ніж сьогодні, вже не буде — завершальні стадії цього проекту будуть стосуватися таких речей, як громадянське суспільство, вдосконалення суспільно-політичних, правових та інших інститутів.

Глобалізація, що триває, буде розмивати національну ідентичність, передовсім в її етнічній складовій, причому далеко не тільки в українській. «Шаровари й вертепи» залишаться тільки на рівні народних колективів, які будуть за гроші показувати своє мистецтво туристам.

А якщо серйозно, то нам — тим із нас, хто особливо активний у цьому напрямку, — потрібно раз і назавжди відмовитися від стереотипів «золотого століття українства», спроб його відтворити в реаліях сьогодення, а натомість зосередитися на формуванні (доформуванні) сучасної української нації, або, як її іноді називають, модерної — хто зі знанням справи, а хто — заради красного слівця.

Київ-місто

У будь-якій державі важлива роль належить столиці. У багатьох країнах це найбільше місто, як, наприклад, Лондон, Париж, Москва, Осло. Іноді столицею стає спеціально сплановане для виконання цих функцій місто — Вашингтон, Бразилія, Канберра. Але в будь-якому випадку столиця є одним із символів держави.

Київ, безумовно, був таким символом упродовж століть і залишається ним і понині.

Сьогодні Київ, без перебільшення, є великим столичним містом. Але так було далеко не завжди. Звичайно, під час Київської Русі він цілком успішно змагався з іншими європейськими столицями. При Ярославі Мудрому чисельність міста становила приблизно 50 тисяч чоловік (для порівняння, у Новгороді, другому місті Русі, було 30 тисяч). Татаро-монголи зруйнували Київ. За деякими даними, населення скоротилося до 2 тисяч. Незважаючи на скепсис окремих істориків, які не вірять цій цифрі, вона, схоже, близька до істини. Хоча б тому, що в середині XVI століття чисельність населення Києва оцінювалася всього в 5 тисяч осіб. Взагалі, на рубіж домонгольського періоду населення вийшло лише десь у столітті XVIII (там теж були коливання в цифрах через епідемії, війни, інші лиха).

Правду кажучи, мені геть незрозуміло, з чим пов'язаний такий тривалий період занепаду в Києві. На початковому етапі його можна було б пояснити татаро-монгольським ярмом. Дійсно, Київ, судячи з усього, на відміну від інших міст і князівств, при монголо-татарах не мав своїх князів і управлявся безпосередньо з Сарая. Але в XIV столітті Київ перейшов під владу Литви, однак у плані якогось розвитку мало що змінилося. І це дивно — адже Київ був одним із ключових центрів антитатарського опору. У 1362 році — приблизно в той же час, коли литовці захопили Київ, литовський князь Ольгерд завдав татаро-монголам серйозної поразки в битві при Синіх Водах. (Між іншим, це сталося майже за 20 років до знаменитої Куликовської битви.)

Проте, Київ у литовську пору був усе тим же глухим містечком з непоказними дерев'яними хатинками на Подолі, де зосередилося

основне життя після навали Батія, а також із безлюдними руїнами колись могутнього і неприступного Верхнього Міста. Замок, збудований литовцями для захисту від кримських татар, був, відверто кажучи, жалюгідним. Дерев'яний, місцями підгнилий, він ставав легкою здобиччю кримчаків, які палили його разом з іншими будівлями міста.

Навіть за часів Богдана Хмельницького мало що змінилося — Хмельницький в'їжджав у місто, що вітало його, через Золоті ворота, як і раніше, зруйновані.

У давні часи руйнування і, особливо, пожежі були частим явищем. Після навали Батія Володимир-на-Клязьмі, Рязань, Москва зазнали руйнувань не менших, ніж Київ. Але вони досить швидко були відбудовані. Київ — ні. Москва горіла неодноразово, навіть при Наполеоні горіла. Горіли Париж, Рим, Лондон. У Лондоні в 1666 році сталася пожежа, яка знищила 80 % міста. Після цього лиха Лондон повністю змінив обличчя, багато в чому завдяки намаганням видатного архітектора Крістофера Рена. Нічого подібного сказати про Київ не можна.

Ситуація принципово почала змінюватися лише в ХІХ столітті, та й то досить повільно. Нарешті, завдяки генеральному плану архітектора Беретті від 1837 року, було ліквідовано розмежування Києва на Печерськ, Поділ і Верхнє Місто, яке зберігалось з давніх часів. Ближче до кінця століття Київ справді почав струшувати з себе пил глушини. Тут з'явилися університет і політехнічний інститут, оперний театр, телефонний зв'язок, трамвай (перший, до речі, в Російській імперії) і каналізація (також перша в державі).

Взагалі, Київ — місто дивовижне. Таке враження, що він спеціально створений для життя. Тут, може, не все ідеально з бізнесом, жахливо з політикою, кепсько з культурою. Але жити в Києві добре і приємно.

Це вже не Одеса, але ще не Москва. Себто це — Київ.

Дехто нарікає, що «справжніх» киян у місті не залишилося. Ну, по-перше, залишилися. По-друге, самі вони, ці «справжні», також, за рідкісним винятком «потомствених», звідкись «понаїжджали». Сюди стікаються люди з усієї України, приїжджають і з-за кордону — ближнього та дальнього. І всі, хто залишається (хоча є й такі, котрі не приживаються), стають киянами. Тут якщо не зникають повністю, то,

як мінімум, згладжуються одвічні українські проблеми — мова, церква, Бандера, Велика Вітчизняна. Не побоюся пафосу — саме тут відбувається те, що з часом може призвести до створення нової — не етнічної, а державної української нації (занадто довго пишеться книга — схоже, що це вже сталося).

Політики побоюються Києва, а тому всіляко його задобрюють, заграють із ним. «Київенерго» взимку (за борги) відключив гарячу воду. Господи, що тут почалося! Цілу телепередачу в прайм-тайм присвятили цій «мегапроблемі». Заступнику голови «Нафтогазу» відставкою пригрозили. А те, що у Львові цієї гарячої води місяцями не буває — хто про це згадує? А те, що в Одесі воду з-під крана не можна пити навіть кип'ячену — кому це цікаво? Ось Київ — це так.

З паводком — та ж ситуація. Столицю затоплює! Всі на боротьбу з паводком! Там уже пів-Львова затопило, але кому яке діло? Та що там Львів — Київська область уся пливе! Ну, буває...

Звичайно, не хотілося б, щоб місто перетворилося на прохідний двір, смітник (а цього повністю виключати не можна).

Безумовно, хочеться, щоб місто розвивалося. Щоб з'являлися не тільки п'ятизіркові готелі, а й першокласні театри. Щоб в Ірпені або в Фастові, або, наприклад, у селі Буки з'явився наш київський «іноград», і щоб до нього була прокладена швидкісна залізниця. Щоб просто дороги були на дороги схожі.

Щоб нарешті на станції метро «Вокзальна» з'явився другий вихід (та й на «Дарниці» не завадило б до «Братислави» зробити).

Щоб з'явився хоча б ще один залізничний вокзал, адже у такого міста, як Київ, вокзал просто не може бути один — у Празі їх кілька, в Будапешті — теж, у Парижі — півдюжини, про Москву — взагалі не згадую. І щоб до цього вокзалу було прокладено метро. Щоб із цього вокзалу відправлялися швидкісні поїзди. І щоб усе-таки швидкісні, а не...

Щоб швидкісний трамвай ходив не тільки на Борщагівку (і тепер начебто на Троєщину), і щоб він був дійсно швидкісним — «легким метро», а не модернізованим варіантом допотопного «транвая». Щоб усе-таки побудували тунелі — особливо мені подобається проект від «Лівобережної» до площі Перемоги, бо через страх запізнитися на потяг щороку відмовляємося від таксі, коли їдемо сім'єю на південь. Щоб на «Осокорках» (або ще десь) з'явився «Київ-сіті», щоб у парку

«Перемога» були корти і басейн. Але щоб не чіпали дніпровські схили і Пейзажну алею.

Всього цього хочеться. I have a dream. А чи збудеться? Мріяти не шкідливо — це вже точно. До речі, наукою доведено, що навіть корисно.

Умовний спосіб (3.0)

Після підписання в 1569 році Люблінської унії українські землі перейшли від Великого князівства Литовського (ВКЛ) під пряме управління польської корони. Білоруські землі залишилися в Литві.

Чи змінилося б що-небудь, якби Україна, як і Білорусь, залишилася у ВКЛ?

Знову-таки невірно проводити реконструкцію можливих подій, змінюючи тільки один елемент пазла. Адже витягнувши з конструкції начебто лише одну цеглинку, ми таким чином повністю порушуємо всю конструкцію з абсолютно непередбачуваними для неї наслідками (такий собі «ефект метелика» за Бредбері). Адже ми намагаємося робити прогнози в рамках тих подій, які відбулися без заданого нами ж збою системи. Але вони могли розвиватися за зовсім іншим сценарієм.

Проте, завжди цікаво пофантазувати навіть в таких обмежених умовах. Отже, 1569 рік, Литва і Польща підписують Люблінську унію, за якою дві держави об'єднуються в Річ Посполиту, тобто республіку (можна, звичайно, піти далі і поміркувати про хід історії в умовах, коли унія не підписана, але ми цього робити не будемо). Литва перебуває в підпорядкованому стані, але зберігає символи суверенітету, відносини двох суб'єктів — умовно конфедеративні.

Є думка, що унія врятувала Литву від поглинання Московією. Такі побоювання були цілком реальні, враховуючи превалюючий слов'янсько-православний компонент у Великому князівстві Литовському.

Державною мовою ВКЛ довгий час була так звана західноруська мова (зараз ця назва непопулярна), також відома як старобілоруська і староукраїнська. Найбільш нейтральною є назва «слов'янська мова Великого князівства Литовського» (ще одна назва — «проста мова»). Після об'єднання в Річ Посполиту мова почала витіснятися польською, остаточно вийшла з ужитку в XVIII столітті.

Можна припустити, що, якби Україна залишилася в складі ВКЛ, вплив слов'янської мови, православ'я, Русі в цілому були б у ньому набагато більшим, незалежно від того, відбувалася б експансія з боку Москви, чи ні.

Тому, можливо, це стало однією з причин переходу українських земель під контроль корони: сильнішій Польщі було більше до снаги спробувати «переварити» також немаленьку Україну, тоді як Литві виявилось куди простіше залишатися з однією лише Білоруссю (насправді не зовсім з однією — були ще прибалтійські землі).

Як відомо, Польщі не вдалося «переварити» Україну, а у Литви і поготів би не вийшло.

Найбільш очевидний сценарій у разі збереження України в складі Великого князівства Литовського — поступове поглинання ВКЛ Московією з усіма наслідками цього. Втім, у реальній історії відбулося приблизно те ж саме — хіба що трохи пізніше. При цьому тут є (могли б бути) дві суттєві відмінності. По-перше, в такому сценарії литовці як етнос могли б узагалі не зберегтися, по-друге, українці зазнали б істотно меншої колонізації, тобто це були б уже не українці, або не ті українці, якими вони є сьогодні.

Але я розглядаю й інший сценарій, який начебто не лежить на поверхні. З давніх часів з Московії в Литву від переслідувань тікали люди — від найпростіших і аж до князів. Україна (вірогідно, разом із Білоруссю) могла стати якоюсь альтернативною Руссю — не Московською, а Литовською Руссю, або Західною Руссю — кому як подобається, східним форпостом єдиної Європи — з міцними демократичними інститутами, виборною владою. Тобто тим, чим намагається стати сьогоднішня Україна (і, як натякають знаючі люди, може стати досить скоро і Білорусь).

Така «альтернативна» Русь, безумовно, була б найпотужнішим чинником будь-яких загальноєвропейських процесів. Небезпека ж полягала б у тому, що така держава однозначно намагалася б балансувати між Заходом і Сходом, вишукаючи тактичні вигоди з подібних коливань. Саме цим до недавнього часу займалася сучасна Україна (і не виключено, що продовжить займатися в разі невдачі на шляху євроінтеграції).

Але Україна виявилася відірваною від Литви і разом з нею — від Білорусі. Почався — а точніше, продовжився — процес окатоличення, посилилася колонізація українського населення. В першу чергу це зачепило шляхту, але також торкнулося і низів.

Однак це жодним чином не зменшило кількість можливих розгалужень в альтернативній історії України, а може, навіть і

збільшило. Як відомо, польський гніт викликав ряд повстань в Україні, найбільш потужним з яких стала «Хмельниччина». Богдан Хмельницький уклав союз із Московією. Але він вів ще й інші дипломатичні ігри. Зокрема, союзником України був кримський хан, і Хмельницький всерйоз розглядав можливість переходу під протекторат Туреччини.

Крім того, на певному етапі війни був укладений союз зі Швецією.

І звичайно ж не слід забувати, що були спроби домовитися з Польщею про збереження України в складі Речі Посполитої, але вже на інших умовах.

Моделювання кожного з цих сценаріїв становить великий інтерес.

Союз із Туреччиною виглядає насправді цілком правдоподібним. Османська імперія, яка до того часу хоч уже й проминула пік своєї могутності, була як і раніше сильною і впливовою. Вона контролювала значні території в Південній і Східній Європі; багато країн, що формально не входили до складу імперії, були її васалами.

Перше, що спадає на думку, — ймовірність ісламізації місцевого населення в разі реалізації такого сценарію. Як, наприклад, сталося в Албанії і Боснії. Але це — зовсім не очевидний результат: Болгарія і Греція, які найдовше залишалися під гнітом турків, так і залишилися в основі своїй православними. З огляду на те, як наполегливо — і успішно — українці чинили опір окатоличенню, логічно припустити, що відсіч ісламізації була б такою самою.

Дещо бентежить, що у випадку України йшлося про добровільний перехід під турецький протекторат — адже більшість своїх територій османи отримали шляхом завоювання.

Це могло б викликати велике невдоволення населення, зокрема й козаків, на думку яких Хмельницькому доводилося зважати. Україна неодноразово наражалася на набіги кримських татар — «офіційних представників» Османської імперії в Україні. Під час спільних військових кампаній проти поляків татари отримували «добро» на грабежі українських територій — такою була плата партнерства. У разі офіційного союзу України і Туреччини такі «принади» стали б регулярними і, головне, санкціонованими.

Швидше за все, цей союз тривав би недовго. Якщо припустити, що залежність України від Туреччини збереглася б на кілька століть, то для того, щоб зрозуміти, як би це виглядало, досить подивитися на

Балкани — Болгарію, Грецію, Сербію. Визвольні війни в цих країнах відбулися в XIX столітті, коли Османська імперія значно ослабла. Зміцніла ж Російська імперія активно брала участь у справі визволення цих народів від турецького панування. Якщо Росії було діло до Греції і Болгарії, то можна не сумніватися, що «братерську» Україну точно взяли б звільняти. І, ясна річ, звільнили б.

Швидше за все, Україна в умовах перманентного протистояння загарбникові (Туреччині, зрозуміло) стала б набагато більш згуртованою, монолітною. Очевидно — при всій на перший погляд парадоксальності — вплив Росії був би значно меншим, ніж зараз. Українці за розглянутий період (йдеться про декілька століть) стали б досить самобутнім народом, що сильно відрізняється від російського, і, можливо, таке ставлення до українців було б навіть у росіян.

Якби процес ісламізації проходив більш успішно, то Україні в такому випадку був би уготований югославський сценарій. З усіма наслідками, що випливають звідси. І результат був би набагато кривавішим, ніж нинішній.

Одним із головних бенефіціарів Тридцятилітньої війни, яка завершилася в той же час, коли почалась «Хмельниччина», стала Швеція. Якщо Туреччина на ті часи безроздільно панувала в Середземному морі, то Швеція отримала в своє розпорядження море Балтійське, успішно перетворюючи його на своє «внутрішнє озеро». Власне, за це «озеро» через півстоліття і розгорнеться Північна війна, після якої Швеція, котра програла, назавжди втратить великодержавні амбіції.

Але тоді, в середині XVII століття, Швеція була могутньою, відчувала свою силу і хотіла конвертувати її в нові території і ще більшу могутність. Тому не випадково, що в пошуках впливових союзників погляди Хмельницького звернулися на північ.

У жовтні 1656 року Польща і Московія, що перебували в стані війни, підписали Віленське перемир'я. Почалися переговори про укладення стійкого миру, під час яких обговорювалися, зокрема, і нові кордони між двома державами. Ці рубежі повинні були пройти по українській території, проте представники України на переговори допущені не були.

Побоюючись, що результатом перемир'я стане повернення українських земель під владу Польщі (за деякими даними, відповідні

витоки були «качкою»), Хмельницький в грудні того ж 1656 року уклав антипольський союз зі Швецією, Трансильванією, Бранденбургом і литовським магнатом Радзівіллою. Договір передбачав поділ Польщі, Україна повинна була отримати всі українські етнічні землі, які перебували в складі Речі Посполитої.

Хмельницький направив на допомогу шведам загін козаків, проте незабаром українці згорнули свою участь у військовій кампанії (та й Швеція на той час дещо охолола до України).

Після смерті Хмельницького в 1657 році переговори зі шведським королем Карлом X вів гетьман Іван Виговський. Тоді був підписаний договір, згідно з яким Швеція зобов'язувалася «визнати і проголосити Запорозьке військо, з усіма підвладними йому землями, народом вільним і нікому не підвладним». Але Швеція вже стала виводити свої війська з Польщі, оскільки розпочала війну з Данією.

Союз із Швецією був приречений — аж надто далеко знаходилася ця країна від України, занадто різними були інтереси двох держав, а відтак їх взаємодія могла мати чисто тактичний характер. Через півстоліття український гетьман Іван Мазепа знову вступив в союз зі Швецією — на цей раз не проти Польщі, а проти Росії. І, як відомо, програв.

Польща не полишала надій на повернення українських земель. Виговському було запропоновано повернути Гетьманщину в лоно Речі Посполитої на принципово нових умовах. Головна з них: Україна повинна була стати третім — нарівні з Польщею і Литвою — членом унії як Великого князівства Російського (Руського). 16 вересня 1658 року був підписаний Гадяцький договір, який надавав Україні істотні вольності і пільги в складі Речі Посполитої. Про суть угоди я писав вище, а з його повним текстом можна ознайомитися в Інтернеті. Досить згадати, наприклад, що згідно з документом, «віра давня грецька (тобто, православна) зрівнюється в правах своїх з римською (тобто, католицькою)...»

Також цікаво, що «у війні короля з Москвою козаки можуть тримати нейтралітет, але у випадку нападу московських військ на Україну король зобов'язаний захищати її».

Втім, умови договору не були реалізовані: Сейм ратифікував документ з істотними скороченнями, вся суть вимог була вихолощена, угода втратила сенс.

Цікаво все ж таки — куди повернула б історія, якби Гадяцький договір, нехай навіть не повною мірою, був дотриманий? Очевидно, що Україна мала б у такому випадку великі шанси відбутися як держава. Рано чи пізно Річ Посполита все одно б розвалилася. Не цілком очевидно, що за цим сценарієм стався б занепад Польщі як держави. Проте, виділення з неї таких складових частин, як Україна і Литва, виглядає досить вірогідно.

В Україні, як у Великому князівстві Російському (Руському), був би припинений процес окатоличення, при цьому тривало б ополячення і, ширше, — європеїзація. Розвивалися б інститути. Україна мала б істотно меншу територію, ніж зараз, але набагато монолітніше населення. Як не дивно, в Україні при такому розкладі було б набагато більше шансів мати в своєму складі Крим, причому з цілком лояльним населенням. Зазіхання з боку як Польщі, так і зовнішніх сил припинялися б силами війська Запорозького, чисельність якого за Гадяцьким договором встановлювалася в кількості 60 тисяч. Якщо підсумувати, то мені видається, що на цьому етапі то був би найбільш сприятливий для України варіант розвитку.

Європа і Порожнеча

У 1861 році до Львова прибув перший потяг з Відня. Через 8 років почалося регулярне залізничне спілкування між Курськом і Харковом. Ці дві події символізують два вектори розвитку України й досі.

Насправді ці вектори були й раніше. Річ Посполита і Московське царство, а до того — Литва і Орда. У цьому контексті символічного сенсу набуває дискусія (яка розгортається, втім, виключно всередині мене) про те, хто такі волхви — кельти чи тюрки. Я вважаю, що тюрки. Чи означає це, що «болгарський» слід прирік Україну на вічне перебування в Азії, точніше, в Євразії? Зовсім ні. Адже змогли ті самі болгари перебраться з азіатських просторів у ближню (з боку Азії), але все ж Європу. І століття турецького панування не завадили (взагалі-то завадили, але, тим не менш, Болгарія сьогодні в Євросоюзі). І мадяри перебралися, і навіть деякі хозари.

Але Україна все ніяк не наважиться порвати з Євразією, остаточно розвернутися в бік Європи.

Власне, все, що відбувалося під час «другого Майдану» і після нього, так чи інакше пов'язано зі спробами розірвати сіті євразійства, вирватися з «обіймів» імперії і, як відповідна реакція — не дати цьому статися, залишити Україну, як мінімум, там, де вона знаходиться й дотепер — між Європою і Євразією.

Багато в чому небажання Європи бачити нас у своїх рядах — наша власна вина: корупція, відсутність реформ, бідність. Одвічний доважок антицінностей.

Як написала десь у 2005-му році, після перемоги у нас «помаранчевої революції», одна британська газета: хотілося б бачити в Євросоюзі Норвегію і Швейцарію, а просяться Україна і Туреччина. Так що справа за дріб'язком — потрібно стати, як Швейцарія. Пам'ятаю, колишній президент Леонід Кравчук розмірявся про Україну як про Карпатську Швейцарію...

А поки вакансія відкрита тільки в Євразії. «Парадокс Євразійського союзу полягає в тому, що його основна мета — не Євразія. Головний об'єкт жадання — Україна», — написав головний редактор журналу

«Росія в глобальній політиці» Федір Лук'янов у статті «Імперія навпаки» (17 листопада 2011 року, Gazeta.ru).

Але що таке — ця Євразія, чи є вона насправді, і яке відношення до неї маємо ми?

Що таке Європа і що таке Азія, думаю, ні у кого питань не викликає. За логікою, Євразія — це те, що, начебто, і не Європа, але і не Азія. Ну, наприклад, Туреччина. Не Європа. Очевидно, що ні. Навіть якщо увійде до Європейського союзу. Але це навряд. Але і не Азія. Начебто. І суть не в ісламі. Іслам і в Європі є. І в Африці. А Азія, взагалі-то, це і буддизм, і конфуціанство, та й індуїзм. Це так, мимохідь. Так що справа не в ісламі.

Взагалі, Туреччина, вірніше, її територія, — одна з кошиків європейської цивілізації, Середземномор'я, так би мовити. Саме на території сучасної Туреччини активно поширювалося християнство на перших порах: через Туреччину пролягали маршрути подорожей апостола Павла, там знаходилися сім церков Апокаліпсису. Галати, до яких звернуто одне з послань Павла (насправді, одне з чотирьох, які незаперечно належать апостолам), також мешкали в турецькій місцевості.

А ще Євразія — це весь Кавказ.

Азербайджан — зрозуміло, горнеться до Туреччини, навіть тезу визначили: один народ, дві держави.

Вірменія, ясна річ, не горнеться. Ні до Туреччини, ні до Азербайджану. До Грузії, незважаючи на християнську спорідненість у мусульманському оточенні, теж не горнеться. А недавно найвідоміший вірменин на просторах Євразії — Армен Джигарханян — ошелешив, заявивши, що у Вірменії могло б бути менше проблем, якби країна була мусульманською. («Чимало мудрих і великих вірмен вважають однією з найтрагічніших помилок свого народу те, що, прийнявши півтори тисячі років тому християнство, він відпав від мусульманського світу». «Бульвар Гордона», 28 жовтня 2008 року.) І не важливо, що Вірменія прийняла християнство до того, як іслам взагалі зародився як релігія — думка абсолютно ясна: для Вірменії ментально ближчими є мусульманські країни, що її оточують — та ж Туреччина, а також Іран.

Інший приклад — Грузія. Тут в міру авторитарний (східний) політичний режим уживається з украй ліберальною економікою.

Притчею во язицех стала перемога над корупцією — принаймні, на низовому рівні (а на верхньому рівні вона і в США є — називається лоббизм). Але те, що в Грузії, яка за часів СРСР була синонімом хабарництва, вдалося це хабарництво викоренити, вже само по собі є феноменальним досягненням (в Грузії змінилася влада, і є побоювання, що всі досягнення Міхеїла Саакашвілі, нехай досить спірні, як і сама його особистість, будуть демонтовані, а жаль).

Туреччина сьогодні є однією з країн, що найбільш динамічно розвиваються, в якій велику частину 77-мільйонного населення становить молодь. За прогнозами, до 2050 року турецька економіка перевершить за обсягом корейську, іспанську та канадську. А населення в цьому ж 2050 році наблизиться до 100 мільйонів. Населення Росії до цього часу також може підібратися до цієї цифри, але з іншого боку, скажімо так.

Останнім часом Туреччина, дещо зменшивши запал євроінтеграції, котра буксує, стала пильніше приглядатися до країн, що раніше входили до складу Османської імперії. А це — не тільки Азія, але і частина Північної Африки і навіть Європи (колись турки дійшли до самого Відня).

Мусульманські Албанія, Боснія, Косово, якщо у них виникнуть проблеми зі вступом до Європейського союзу, охоче можуть згадати про свого колишнього сюзерена. Спробувати «пригорнутися» до сильної Туреччини можуть і кримські татари.

З 2009 року функціонує рада співпраці тюркомовних країн, в яку входять Азербайджан, Казахстан, Киргизія і Туреччина. На самміті, який пройшов у 2012 році в Бішкеку, країни-учасниці прийняли єдиний прапор. Таким чином, не тільки Азербайджан, а й Казахстан з Киргизстаном можуть незабаром опинитися в сфері турецького впливу.

Це в перспективі може торкнутися і Грузії, і навіть, можливо, Вірменії. А за ними можуть потягнутися й інші кавказькі народи. Відомий російський поет (язик не повертається назвати його радянським) Йосип Бродський, на жаль, не зрозумів Туреччину.

«Я приїхав сюди поглянути на минуле, не на майбутнє, бо його тут немає... Тут є тільки непоказна, третьосортна сучасність працюючих, але пограбованих інтенсивністю історії цього місця людей. Більше тут уже ніколи нічого не станеться, крім хіба що вуличних заворушень чи землетрусу», — написав він в есе «Подорож до Стамбула». Щоправда,

було це в далекому 1985 році. З відтоді багато що змінилося. А самого Бродського, на жаль, немає на світі (поет не зміг зрозуміти і прагнення України отримати незалежність).

Значне місце в своєму есе Бродський приділяє питанням релігії, взаєминам між християнством і ісламом, західною та східною християнськими церквами.

Висловлю особисту думку: якщо Туреччина в ХХІ сто-літті вирішить взяти на себе роль регіонального лідера і, можливо, навіть одного зі світових лідерів, вона буде змушена проводити політику віротерпимості.

Російський футуролог Сергій Переслегін вважає, що віротерпимість не завадила б і Росії. За його словами, «бажано спонукати Російську православну церкву до визнання Мухамеда пророком». Від себе додам, що Ісус (Іса) цілком визнаний пророком в ісламі, так само, як і Адам, Авраам, Ісаак та інші персонажі Старого Завіту.

У цьому плані цікавою є антиутопія Андрія Волоса «Московська Мекка», в якій описується недалеке майбутнє, де панує режим віротерпимості в результаті злиття християнської і мусульманської культур. Щоправда, «злиттю» передують бурхливі події, про які в книзі сказано побіжно, але згадка мінарету Марних жертв свідчить про те, що ці події були кривавими.

Переслегін також вважає, що Росія не є окремою цивілізацією, як, наприклад, ісламська або європейська християнська цивілізації, а є певним місцем, де інші цивілізації обмінюються смислами (мені особисто ця ідея дуже імпонує, одразу уявляю, як обмін «смислами» між цивілізаціями відбувається у БГ або Пелевіна). Принаймні, так Переслегін висловлювався в 2000-х, і, якщо він переглянув за цей час свої погляди, то я готовий перейняти це знамено з його рук.

Ризикну навіть розвинути думку — на відміну від тієї ж Туреччини, яка, як мені здається, «нанизує» на якийсь стрижень інші цивілізації, Росія діє інакше — вона бере якусь цивілізаційну модель і повністю інкорпорує її в своє тіло, попередньо звільнивши його цілком від колишнього вмісту. Так сталося під час татаро-монгольського іґа, коли на звалище історії була відправлена візантійська модель, яка свого часу також зайняла місце колишніх конструкцій.

Петро I змінив — як старе російське вбрання на нове європейське — усталений століттями уклад, який пережив смуту, змови, війни. Але, як каже Роман Шпорлюк, цар-реформатор освіжив лише фасад російського життя.

«Цар Петро вважав, що європеїзація — це введення військової техніки, промисловості, будівництво каналів і т. п., проте він був проти юридичної європеїзації. Він створив Санкт-Петербург, але в ньому не було міської ради, не було самоврядування. Можна ж було взяти приклад з Амстердама або з Лондона, інших міст Європи. Всі вони мали свої виборні органи, чіткий юридичний статус. Для Петра європеїзація не включала конституційної системи — того, що називають правовою державою», — сказав історик (інтерв'ю в «Історичній правді», 12.02.2012).

У 1917 році створена Петром владна модель була демонтована. Люди, що ще вчора побожно хрестилися, з незрозумілою люттям скидали хрести з церков. Потім, через 70 років, з тим же фанатизмом концептуально ті ж люди, а насправді їхні онуки, ставили хрести на колишнє місце, били поклони, каюлися, відрікалися від радянської атеїстичної бездуховності. Сьогоднішня російська влада абортуює громадянське суспільство, вирізаючи з державного тіла нерозвинений ембріон лібералізму, замість нього запихаючи якусь суміш із знайомих вже леґо-пазлів радянського та імперського зразка. До чого призведе цей експеримент — важко навіть собі уявити.

У Росії, як мені здається, була б неможливою Ай-Софія з її прибудованими мінаретами ззовні і християнсько-мусульманським декором усередині. На жаль, російський шлях — це знести храм, побудувати на його місці басейн, потім ліквідувати басейн і знову звести храм. Перетворивши його в святая святих, осквернення якого карається дуже жорстоко. Років 30 тому хуліганська витівка в Храмі Христа Спасителя була б підтримана владою як антиклерикальна, цілком можливо, тими ж людьми, які сьогодні верещать про образу почуттів віруючих. Плювати вони хотіли на почуття не тільки віруючих, а й узагалі всіх громадян однієї шостої частини суші.

Якщо Росія — справді «місце обміну цивілізацій смислами», то виникає цілком резонне питання: чи залишаються ці смисли в самій Росії? Судячи з того, що ми спостерігаємо, навряд.

Цивілізація передбачає безперервність розвитку, всупереч революціям і війнам, як, наприклад, у Китаї (Мартін Жак у книзі «Коли Китай керуватиме світом», 2009 р., якраз і закликає розглядати Китай не як національну державу, а як державу-цивілізацію). У Росії ж те хороше, що змогло прорости крізь мерзенність радянської дійсності, було відкинуте цілком і повністю. З капіталізму теж чомусь взяли найогидніше.

Як сказав в інтерв'ю виданню «Слон» (опубліковано 13.09.2012 р.) професор Колумбійського університету Річард Вортман: «...в російській історії занадто мало порядку, безперервності історії менше, ніж в інших країнах, і дуже важко виділити єдину лінію. Це одна з моїх головних думок в розумінні російської історії: її непослідовність, різкі розриви».

Ще одна думка з приводу російської історії, яку я зустрічав у кількох людей: історія Росії рухається не лінійно, а по колу (рух, хода, біг, блукання, навіть політ, але головне — по колу).

Не можу знову не звернутися до вже цитованого мною філософського листа Петра Чаадаєва.

«Одна з найбільш сумних рис нашої своєрідної цивілізації полягає в тому, що ми ще тільки відкриваємо істини, що давно вже стали прописними в інших місцях і навіть серед народів, які багато в чому відстали від нас. Це відбувається тому, що ми ніколи не йшли пліч-о-пліч з іншими народами; ми не належимо до жодного з великих родин людського роду; ми не належимо ні до Заходу, ні до Сходу, і у нас немає традицій ні того, ні іншого. Стоячи ніби поза часом, ми не були діткнуті всесвітнім вихованням людського роду» — така от невесела думка.

І ще: «...стоячи між двома головними частинами світу, Сходом і Заходом, впираючись одним ліктем у Китай, іншим у Німеччину, ми повинні були б об'єднати в собі обидва великих начала духовної природи: уяву і розум, і поєднувати в нашій цивілізації історію всієї земної кулі. Але не такою є роль, що призначена нам провидінням. Більше того: воно ніби зовсім не було стурбоване нашою долею. Виключивши нас зі своєї добродійної дії на людський розум, воно полишило нас напризволяще, відмовилося будь-яким чином втручатися в наші справи, не побажало нічому нас навчити. Історичного досвіду для нас не існує; покоління і століття протекли без

користі для нас. Дивлячись на нас, можна було б сказати, що загальний закон людства скасований стосовно нас. Самотні у світі, ми нічого не дали світові, нічому не навчили його; ми не внесли жодної ідеї в масу ідей людських, нічим не сприяли прогресу людського розуму, і все, що нам дісталось від цього прогресу, ми спотворили. З першої хвилини нашого громадського існування ми нічого не зробили для загального блага людей; жодна корисна думка не народилася на безплідному ґрунті нашої батьківщини; жодна велика істина не вийшла з нашого середовища; ми не завдали собі клопоту нічого вигадати самі, а з того, що вигадали інші, ми переймали лише оманливу зовнішність і марну розкіш...»

Сьогодні геополітичний центр ваги зміщується в Азіатсько-Тихоокеанський регіон. Багато хто вже встиг охрестити прийдешнє століття століттям Азії. Але Азія — неоднорідна і представляє собою різні цивілізації. Це і конфуціанський Китай (а також Японія, Корея), і буддійські В'єтнам, Камбоджа, й індуїстська Індія, а також різноликий іслам.

Європа і, ширше, Захід, «загниває» (хоча Захід «загниває» ще з часів «холодної війни» і відтоді виділяє досить приємний аромат, зовсім не характерний для гниття). А «занепад Європи» майже 100 років тому оголосив ще Освальд Шпенглер.

Однак демографічні проблеми Заходу (а як наслідок — соціальні, економічні, політичні) сьогодні більш ніж очевидні. Разом з тим, можливо, «старенька Європа» ризикне в найближчі десятиліття провести перезавантаження і відродиться, повернувши собі пасіонарний імпульс. Лев Гумільов казав, що у кожного народу, етносу, є свій цикл, який включає становлення, розвиток, розквіт, в'янення і загибель, і загибелі можна уникнути лише за умови кардинального оновлення свого населення за рахунок «нової крові». Може, саме тому ЄС до недавнього часу так активно розширювався? Але, як не парадоксально, може, саме з цієї ж причини європейці й не поспішають впускати в свій дім українців і росіян, оскільки відчують, що наші народи, які, безумовно, набагато ближчі їм за культурою, ніж африканці та азіати, не зможуть стати молодильними «стовбуровими клітинами», адже самі страждають від депопуляції і старіння (інша справа, що стовбурові клітини іноді погано приживаються, і відбувається їх відторгнення, стосовно людей це

призводить до вкрай негативних наслідків, можливо, така ж доля підстерігає і цілі народи).

Щоправда, як розповіла мені недавно одна поінформована людина, європейські дипломати після енної чарки починають говорити, що кілька мільйонів українців (а також білорусів і молдаван) зможуть нейтралізувати «ісламську загрозу» на континенті. Не знаю, наскільки така ідея в ЄС є популярною, та, за моїми відчуттями, Європа поки не поспішає відкриватися українцям.

Та й не всі українці так уже й жадають інтегруватися в Європу. Досі. Більше того — в країні спостерігається певний цивілізаційний розлом.

Втім, він існував і раніше, просто до недавнього часу «сейсмічна обстановка» залишалася спокійною.

Досить побіжного погляду на мапу України, щоб зрозуміти, де проходить межа між Європою і Євразією — трохи на схід від Дніпра (потім губиться в південних степах, щоб знову проявитися в районі Одеси). Це не чітка лінія, а скоріше штрихування, подібне до того, яке використовується в підручниках з історії, наприклад, на картах розселення древніх слов'ян. Пунктир повинен означати, що така межа розмита, що не дивно, враховуючи століття різноспрямованих міграцій.

Проте, ця межа реальна, вона видима і відчутна.

Таким чином, сучасна Україна знаходиться на кордоні між західною цивілізацією і Росією. Якщо ми погодимося з тезою, що Росія — це не цивілізація, то виходить, що Україна знаходиться між Європою і Порожнечею. При цьому, як ми змогли переконатися, ця Порожнеча (така собі «чорна діра») досить чіпка і не збирається випускати Україну зі своїх обіймів.

Зрозуміло, що Західна Україна не погодиться на новий союз з Росією, як би він не називався. Зрештою, там є Карпати — істотна перевага перед рештою України, а УПА сьогодні популярна як ніколи.

Чи можливий сьогодні поділ України на кілька частин? Так, можливий. Але треба розуміти, що це буде дуже жорсткий сценарій, з втратами абсолютно для всіх. Аж до перетворення в failed state (хоча хто сказав, що ми зараз не failed state?). Задовго до всіх трагічних подій в газеті «Дзеркало тижня. Україна» в статті «Perpetuum-
peredelum» (21 січня 2012 року) наголошувалося, що «...в ряді

суміжних країн спецслужби та вибрані інтелектуали проводять закриті диспути на тему: „Що робити з українськими землями після того, як Україна, що не відбулася, неминуче прийде до югославського варіанту?“».

Сьогодні, коли в Україні йде війна, така перспектива вже не здається настільки примарною.

Невже іншого варіанту, окрім «розчленування», для України немає?

Відповідно до імперської логіки ХХ століття, Угорщина, Румунія, Польща кинуться дерти на шматки поранену, ослаблену Україну, прагнучи забрати собі ті території, які колись входили до їх складу. Але, як мені здається, це навряд чи станеться. І справа зовсім не в щирій любові до України, якої, упевнений, насправді немає. Просто сьогодні для більшості розвинених країн питання стоїть: а навіщо? У ХХІ столітті у держав є купа способів просувати свої національні інтереси, серед яких анексія — далеко не найкращий. І вже точно — найбільш витратний.

Чи повинна Україна відновити свій суверенітет на відчужених територіях, включно з Кримом? З точки зору престижу держави — безумовно, повинна. Але наскільки це справді необхідно? Очевидно, що території Донбасу і, тим більше, Крим тягнуть Україну в Євразію, як мінімум, не даючи їй дрейфувати в бік Європи. Навіть без цих територій в Україні є досить багато противників європейської та, особливо, євроатлантичної інтеграції. Будь-яке відчуження — насильницьке або мирне — відверто антизахідних регіонів буде тільки сприяти консолідації українського суспільства.

Інша справа, що добровільна відмова України від окремих територій може призвести до розхитування і без того складної ситуації в «складних» регіонах. А це, в свою чергу, може призвести до проголошення нових псевдо-республік. Тим більше, прецеденти у порівняно недавньому минулому були.

П'ять разів відміряй, на шостий відріж (Умовний спосіб 4.0)

Нескладно здогадатися, що книга вийшла на фінішну пряму. Пора вже звернутися й до часів недавніх, а саме — до Революції і громадянської війни.

Зі скільких спогадів зберігся приблизно такий ланцюжок: Перша світова війна — Лютнева революція — Жовтнева (Велика Жовтнева) революція — громадянська війна — Радянський Союз. Щодо України, щоб трохи додати яскравих фарб до сухого викладу, — Петлюра, Махно і, осібно, революціонер Артем.

Однак тепер ми знаємо, що все було трохи складніше. Або, скоріше, набагато складніше.

Більшість моїх однолітків, включаючи мене самого (не кажучи вже про людей більш похилого віку), вже після розпаду СРСР дізналися про УНР, Акт Злуки, бій під Крутами. По-іншому стали оцінювати багато подій, які трактувалися однобоко в радянській історії, а також діячів того часу, в тому числі Петлюру і Махна.

Те, що відбувалося в Україні (як і за її межами) під час Революції і громадянської війни, аналізувати дуже складно через безліч точок зору не тільки сучасних, а й синхронних на ті події.

Влада в Україні постійно переходила з рук в руки. Михайло Булгаков у своєму фейлетоні «Київ-місто» так розповідає про той час: «...за рахунком киян, у них було 18 переворотів. Деякі з теплушкових мемуаристів на- рахували їх 12; я точно можу повідомити, що їх було 14, причому 10 з них я особисто пережив». Що конкретно він пережив, письменник описав у «Білій гвардії» і «Днях Турбінних».

Не менш сумбурно розвивалися події і на периферії. Паралельно з Українською Народною Республікою, котра претендувала на всю українську територію, існували також Українська Радянська республіка, незабутня Донецько-Криворізька республіка і навіть Одеська Радянська республіка (ця — всього півтора місяці). Як відомо, Західно-Українська Народна Республіка відкололася не від Російської імперії, а від агонізуючої Австро-Угорщини. Акт Злуки від 22 січня

1919 року формально включив цю територію в орбіту української держави.

Події революції і громадянської війни, справді, були вкрай суперечливими, нові рішення приймалися мало не кожного дня, щомісяця — то вже точно. Ухвалення рішень зовсім не означало їх виконання. Деякі ініціативи і наступні дії мали паралельний, а іноді взаємовиключний характер. При цьому коїлось це різними суб'єктами влади, що часто співіснували практично одночасно, а тому зрозуміти, хто з них і якою мірою мав хоч якусь легітимність, було вкрай складно, якщо взагалі можливо. Все це добре і детально задокументовано (втім, наявність великої кількості деталей не вносить остаточної ясності через неоднозначність оцінок учасників відповідних процесів, про що я вже сказав раніше), а тому немає сенсу переказувати — мета книги дещо інша.

Окремо варто сказати декілька слів про дипломатичні зусилля української влади, яка добивалася максимального визнання з боку інших держав.

До прояву Україною самостійності прихильно поставилися країни Антанти, представники яких, у тому числі США, Велика Британія і Франція, знаходилися в Києві вже незабаром після Жовтневої революції. Передбачалося, що Україна продовжить війну проти Німеччини та її союзників, і Центральна Рада спочатку збиралася чітко виконувати зобов'язання перед Антантою, але під тиском військових, котрі відмовлялися воювати, була змушена вступити в переговори про мир.

Представники УНР на початку січня 1918 року прибули в Брест-Литовський. Там також перебувала делегація більшовиків на чолі з Львом Троцьким, але українці не побажали влитися в її склад, категорично заявивши про бажання самостійно вести мирні переговори. В результаті 9 лютого 1918 року був підписаний сепаратний мирний договір між УНР і так званими Центральними державами (Німеччина, Австро-Угорщина, Османська імперія, Болгарське царство), за яким ці країни визнавали суверенітет української держави. Аналогічний договір між Центральними державами і Радянською Росією було підписано 3 березня.

Зрозуміло, що тепер про жодну підтримку з боку Антанти мови бути не могло. Україну вкотре підвело невміння правильно вибирати

союзників — Центральні держави, що визнали УНР, незабаром війну програли, і всі зусилля дипломатів виявилися безглуздими.

Проте, на певному етапі союз з Німеччиною забезпечував суверенітет України від зазіхань більшовиків — німецькі війська зайняли більшу частину країни. При цьому в кінці квітня німці розігнали Центральну Раду і ліквідували УНР. В результаті перевороту була створена права консервативна Українська держава гетьмана Павла Скоропадського, що проіснувала до кінця 1918 року, — так інколи буває, коли країна нездатна самостійно забезпечити власний суверенітет, передоручаючи його зовнішнім силам.

Втім, із закінченням Першої світової війни позиції Української держави, що орієнтувалася на Німеччину, похитнулися, і вже в грудні 1918 року вірні УНР війська зайняли Київ. Гетьман Скоропадський утік. Саме цей період в історії України барвисто описаний Булгаковим.

Країни Антанти, що перемогли у війні, нагадали Україні про сепаратний мир з Німеччиною і відмовилися визнавати УНР. Проте, дипломатичні відносини, крім Центральних держав, були встановлені з Румунією, Італією, Іспанією, Данією, Швецією, Швейцарією, Норвегією, Грецією, Персією, Фінляндією, Польщею, балтійськими країнами, державами Закавказзя та іншими суб'єктами, що утворилися на руїнах Російської імперії. Фактично українську незалежну державу визнавала і Радянська Росія: в двох країнах були відкриті генеральні консульства — в столицях і ряді великих міст. Щоправда, до кінця 1918 року РРФСР перестала визнавати суверенітет України. Дещо запізнілим — в лютому 1921 року, коли Україна вже остаточно потрапила під владу більшовиків, — стало рішення про визнання УНР Аргентиною.

Вражає схожість сьогоденних подій до того, що відбувалося майже століття тому.

Але спершу про відмінності. По-перше, на території України були присутні іноземні війська, по-друге, Україна оголосила війну Росії. І те й інше можна пояснити тим, що, по суті, в той час ще тривала Перша світова війна (а бойові дії велися навіть після її офіційного закінчення 11 листопада 1918 року). Окрім того, у Росії не було надпотужної зброї (як сьогодні ядерної зброї), яка б виділяла її серед інших держав. Втім, це не врятувало Україну від поразки.

Ну а загалом — кидаються в очі відразу кілька фактів. Україна — як тоді, так і зараз — робила ставку головно на зовнішню допомогу. В стосунку до УНР це була спочатку Німеччина, потім, після поразки останньої у Першій світовій, — Польща.

Також очевидними є дії Росії, спрямовані на розкол української держави, створення різноманітних клонів у вигляді псевдодержав, які були покликані, по-перше, делегітимувати владу в Києві, по-друге, позбавити українську державу якомога більшої території. При цьому кінцевою метою було — і стало в кінцевому підсумку — повне оволодіння Україною.

Що мається на увазі? Коли в грудні 1917 року більшовики не змогли отримати більшості на всеукраїнському з'їзді Рад в Києві, вони перебралися до Харкова, де їм вдалося проголосити Українську Народну Республіку Рад. Вже через тиждень Москва визнала УНРС єдино законною владою України. Цікаво, що незадовго до з'їзду в Харків з Москви і Петрограда прибули ешелони з декількома тисячами бійців Червоної армії на чолі з Володимиром Антоновичем-Овсієнком. Українські частини, що базувалися в Харкові, були роззброєні.

Події в Харкові стали повною несподіванкою для керівників УНР. Разом з тим, для них стало очевидним, що воювати доведеться не з сепаратистами, а з армією Росії.

У лютому 1918 року Червона армія захопила Київ, і сюди переїхав уряд УНРС. Однак уже в березні через наступ німецько-австрійських військ влада радянської республіки покинула місто. У квітні 1918-го, коли практично вся Україна була окупована німецькою армією, і яка носила на той час назву Українська Радянська республіка, припинила своє існування, її керівники перебралися в Росію.

Ще заплутаніше справи йшли з Донецько-Криворізькою республікою. Вона була проголошена в тому ж Харкові в лютому 1918 року. При цьому республіка взяла курс на відділення від уже лояльної до більшовиків УНРС і на приєднання до Росії.

Схоже, більшовики в Москві були не в захваті від самодіяльності донецько-криворізьких товаришів. Принаймні, документи свідчать про те, що Ленін та інші керівники Російської республіки чітко висловлювалися за збереження цих територій в складі України — Радянської, ясна річ.

Тим часом Москва не полишала планів по захопленню української території. Тут в листопаді 1918 року був створений Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, в який, зокрема, увійшли вже згаданий Володимир Антонов-Овсієнко, уродженець Чернігова, а також — увага! — Йосип Сталін. Збройні сили цього «уряду» вчинили черговий наступ, що закінчився на початку 1919 року взяттям Києва і захопленням більшої частини України.

Цікаво, що в ході перемовин у грудні 1918 року Радянська Росія відкинула звинувачення УНР у тому, що веде проти неї неоголошену війну, і заявила, що регулярних російських військ в Україні немає.

Влітку 1919 року знову з'явилися надії, пов'язані на цей раз з успіхами армії Антона Денікіна (офіційна назва — Збройні сили Півдня Росії, ЗСПР), яка тиснула на Червону армію по всіх фронтах. Війська Директорії УНР вступили до Києва в кінці серпня одночасно з денікінцями, але ЗСПР не розглядали УНР в якості союзника і розгромили армію Петлюри.

Щоб отримати певне уявлення про те, наскільки в той час все було перевернуте з ніг на голову, слід зазначити, що вже восени білогвардійців добряче потолочила армія Нестора Махна, а більшовики, уклавши тимчасове перемир'я з Петлюрою, новими силами вдарили по Денікіну. При цьому Галицька армія ЗУНР, яка раніше координувала свої дії з військами Директорії, навпаки, об'єдналася з денікінцями. Щось більш абсурдне уявити собі важко.

Драматично розвивалися події під час так званого Григор'євського заколоту. Офіцер російської армії, згодом армії УНР Григор'єв (цілком можливо, що це його несправжнє прізвище, а з ім'ям ще складніше) вів боротьбу з гетьманом Скоропадського та німецько-австрійськими військами, що підтримували його. До кінця 1918 року він командував Херсонською дивізією УНР. Звання отамана отримав від самого Петлюри. Але вже на початку 1919-го Григор'єв перейшов на бік Червоної армії.

«Роман» з більшовиками тривав недовго — на початку травня того ж року в Україні спалахнув заколот, що підживлювався невдоволенням селян продрозверсткою та іншими «радощами» радянської влади. Його рушійною силою стала дивізія під командуванням Григор'єва. Повстання розросталося з неймовірною швидкістю, до нього приєднувалися багато військових підрозділів Червоної армії, в тому

числі ті, що посилалися безпосередньо для придушення цього повстання. Здавалося, що от-от — і радянській владі в Україні настане кінець. Але заколот закінчився так само стрімко, як і почався. Якщо перша половина травня була ознаменована фантастичними перемогами армії Григор'єва, то друга стала часом не менш дивовижних поразок.

Не останню роль у розгромі армії Григор'єва зіграв Нестор Махно. Уже після поразки повстання два отамани об'єдналися — на той час більшовики оголосили Махна поза законом. Але їхні стосунки не склалися. Махно не схвалював єврейських погромів, до яких мав схильність Григор'єв. До того ж розкрилися таємні контакти Григор'єва з Денікіним. Будучи викритим, у драматичній перестрілці він був застрелений.

Таким чином, радянська влада відстояла свої позиції в Україні. Збройні сили Директорії так само були нездатні самостійно протистояти Червоній армії.

У 1920 році Петлюра уклав союз із Польщею, армія якої на початковому етапі робила певні успіхи, але все закінчилося Ризьким мирним договором, підписаним 18 березня 1921 року, за яким Галичина «верталась» до Польщі, а решта України — до Росії.

Кажучи про межі тих чи інших державних утворень на території України під час і відразу після революції, потрібно розуміти, що існували вони, скоріше, на папері, ніж в реальності. Це стосується і УНР. Однак виключно важливим є те, що після перемоги більшовиків до складу Української РСР увійшли практично всі території, на які раніше претендувала Українська Народна Республіка.

Укотре вже мені хочеться пофантазувати, як могла б змінитися вітчизняна історія в разі реалізації того чи іншого сценарію.

Уявімо, що Україна все-таки змогла б відстояти свою незалежність — від Росії, але також, наприклад, і від Німеччини, і Польщі. При цьому в найбільш широких своїх кордонах — тобто, з Харковом, Одесою та Донбасом, але без Криму — на нього УНР не претендувала, хоча Українська держава (гетьманат) розглядала варіант приєднання Криму на правах автономії (sic!), домагаючись цього шляхом економічної блокади півострова.

Відразу потрібно сказати, що це навряд чи була б УНР. Напевно, довелося б іти на компроміси з більшовистськими республіками

південного сходу, і переговори велися б, швидше за все, за посередництва Росії і помітно зміцнілої Польщі. Більшовики, в принципі, були готові відмовитися від України — принаймні, згідно з умовами Брестського миру, поряд з Польщею, Прибалтикою Україна повинна була бути з Фінляндією і відірваною від Росії. Інша справа, що Радянська Росія згодом анулювала договір, але, тим не менш, Польща і Фінляндія все ж змогли відстояти свою незалежність (країни Балтії також деякий час були незалежними).

Також великою була б імовірність невходження в таку українську державу — навіть при досягненні компромісу — Донецька (у Луганська було більше шансів залишитися в складі України) — швидше за все, він відійшов би до РРФСР.

Незважаючи на угоду з Західно-Українською Народною Республікою, реальне приєднання ЗУНР було б малоімовірним. Польща, яка вважала ці землі своїми, шляхом переговорів або прямої агресії залишила б їх за собою.

Абсолютно незрозуміло, яким був би політичний устрій такої держави. Всі найбільш помітні лідери УНР — Грушевський, Винниченко, Петлюра — були представниками лівих поглядів. З огляду на вплив більшовиків на південному сході, логічно припустити, що Україна в такому випадку стала б соціал-демократичною. Тим більше, що соціалізм тоді був у тренді — соціалістична революція відбулася не тільки в Росії, але і, наприклад, в Німеччині. При цьому національно-патріотичні тенденції навряд чи викликали б особливий опір — варто згадати, що першу українізацію провели більшовики, ідейним натхненником її був нарком освіти УРСР Микола Скрипник.

Однак багато країн, що утворилися на руїнах Російської та Австро-Угорської імперій, встановивши спочатку демократичні режими, згодом скотилися до диктатури. Цілком можливо, що цим шляхом пішла б і Україна. Особливо з огляду на те, що, фактично, військовим диктатором був уже Симон Петлюра.

До 1930-х років Україна могла існувати доволі спокійно, проте це не означає, що вона була б застрахована від внутрішньополітичних і соціально-економічних криз. Ближче до Другої світової війни, коли сталінський СРСР і гітлерівська Німеччина суттєво зміцніли, країна напевно б зазнала нових випробувань.

Зокрема, не виключено, що СРСР спробував би захопити Україну, як він це зробив з країнами Прибалтики та Фінляндією. При цьому, з огляду на розмір країни, більш правдоподібним виглядає фінський сценарій, тобто Україна могла б зберегти незалежність, але втратити частину своєї території — швидше за все, все той же Донбас або, в гіршому випадку — схід країни, включаючи Харків і, можливо, навіть Дніпропетровськ.

Цілком можливо, що замість Польщі (а може, і разом з Польщею) СРСР і Німеччина вирішили б поділити Україну. Лінія розмежування могла б пройти по Дніпру, інший варіант — СРСР отримав би південний схід, а Німеччина — решту. При цьому гостро постало б питання з Одесою — Німеччина напевно захотіла б отримати вихід до Чорного моря, та ще й з таким портом.

Втім, можливо, нічого подібного і не сталося б. В такому випадку цікаво, в якій коаліції опинилася б Україна під час Другої світової? Дуже велика ймовірність того, що в союзі з Німеччиною. Навіть незважаючи на негативний досвід попередньої війни. Ситуація могла б бути, як у Чехословаччині, яка перед самою війною потрапила під німецький протекторат. Українці, як і чехи, були б змушені працювати на перемогу рейху, що, врешті-решт, призвело б до невдоволення серед населення, а це, в свою чергу, викликало б масові репресії. Також Україна могла б піти шляхом Фінляндії, яка вступила у війну на боці Німеччини, але з 1944 року змінила вектор.

Також залишається відкритим питання про те, чи залишилася б Україна незалежною після війни, чи її б поглинув СРСР.

Безумовно, реалізація будь-якого з описаних вище сценаріїв привела б до зміщення координат геополітичної системи — все той же «ефект метелика». Тобто, умовно, в такому і такому випадку могло б не бути Другої світової війни, не розпався б Радянський Союз, і так далі. Саме тому я не буду далеко заходити в своїх фантазіях, обмежившись тим, що вже виклав.

Якби після революції Україна збереглася в урізаному вигляді, скажімо, без Донецько-Криворізької республіки (або якоїсь її частини), в принципі, розвиток подій був би приблизно таким.

При будь-якому сценарії важливим питанням залишався б статус західноукраїнських земель і, відповідно, доля об'єднання всіх українських територій. Спроба такого об'єднання робилася, як ми

пам'ятаємо, ще Богданом Хмельницьким, проте Галичина, як і раніше, залишалася міцно прив'язаною до Польщі.

Польща, отримавши незалежність завдяки російській революції, намірилася відродитися в межах Речі Посполитої 1772 року. Влітку 1919 року була захоплена Західна Україна, ЗУНР була ліквідована.

Країни Антанти і Добровольча армія Денікіна підтримували Польщу, але були проти польської експансії на схід. Це було цілком в інтересах України. Навесні 1920 року голова польської держави Юзеф Пілсудський підтвердив право українського народу на незалежність. Погодилася б при цьому Польща віддати Україні західні території? Не виключено — принаймні, це відповідало лінії Керзона, запропонованої Антантою і прийнятої, хоч і зі скрипом, Польщею. Однак угода, підписана Петлюрою, передбачала набагато більші територіальні поступки.

Поляки, що підтримувались Заходом, значно просунулись на схід, але незабаром почали зазнавати однієї поразки за іншою. Червона армія, надихнувшись успіхом, почала тіснити польські війська і мало не взяла Варшаву. В результаті Варшава все-таки вистояла. За Польщею також залишилася Галичина. А Україна увійшла до складу Радянської Росії.

Тут знову варто звернути увагу на те, що Росія в цьому випадку діяла з тим само колоніальним підходом, що і раніше: будучи не в змозі «проковтнути» всю Україну, погодилася на її «історичне» розчленування. Зміцнівши, СРСР повернувся до амбітних планів експансії, і новий рубіж, відповідно до славнозвісного пакту Молотова-Ріббентропа від 1939 року, пройшов через усе ту ж лінію Керзона, яка могла стати кордоном України за двадцять років до того.

Яблуко українського розбрату

Мабуть, немає сьогодні в українській історії більш спірної теми, ніж Українська повстанська армія. Причому мова йде не про якісь конкретні дії УПА, хоча і про них теж, а в цілому, як про феномен.

Багато моїх знайомих вважають воїнів УПА героями, вистачає серед них і тих, для кого вони — карателі і вбивці, посібники фашистів. Саме тому я не буду давати моральної оцінки українським повстанцям, так само як і іншим діячам націоналістичного руху, а лише обмежуся викладенням фактів. При цьому не йдеться про те, що я володію якимсь таємним знанням, швидше, це спроба узагальнити, причому вельми стисло, те, що і так відомо.

Перш за все, варто сказати кілька слів про Степана Бандеру, чию особистість протягом десятиліть піддають міфологізації (найрізноманітнішого спрямування) і демонізації. Знову-таки — утримаюся від оцінок особистості Бандери.

Для СРСР в довоєнний період Бандера міг би бути не тільки не небезпечним, але і навіть вигідним з точки зору пропаганди, оскільки основна його діяльність була пов'язана з боротьбою проти польської окупації. Під чуйним керівництвом Бандери проводилися різноманітні акції, покликані сприяти зміцненню національної самосвідомості українців. Так, одна з них була спрямована проти польських товарів — етнічних українців закликали не купувати їх. Іншою, можливо, найбільш яскравою, була так звана «шкільна акція» в 1933 році, коли школярі-українці, проінструктовані заздалегідь активістами ОУН, почали відмовлятися відповідати на питання вчителів по-польськи, та й взагалі бойкотували все польське. Акція проводилася лише протягом одного дня, проте в ній, за оцінками польської преси тих років, взяли участь десятки тисяч школярів, що свідчить про високий рівень її підготовки.

Але Польща була не єдиним об'єктом протидії з боку Бандери. Він був затятим антикомуністом, виступав в цілому проти політики більшовиків і, зокрема, викривав Голодомор в радянській Україні. До того ж, під його безпосереднім керівництвом в жовтні 1933 року був скоєний замах в російському консульстві у Львові. Цілились в консула,

але його не було на місці, тому жертвою став секретар консульства Андрій Майлов, що виявився до того ж таємним агентом ОГПУ. Після цього випадку в радянських органах держбезпеки всерйоз задумалися про заходи боротьби з тероризмом, українським зокрема.

Але терористична діяльність Бандери, проте, була насамперед спрямована проти поляків і тих, хто їм служив. Найбільш резонансним замахом, безумовно, стало вбивство міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького. Бандеру, як одного з організаторів, схопили, а тоді судили, за його процесом пильно стежила світова преса. Всі, включаючи самого Бандеру, були впевнені, що його неминуче чекає смертна кара, але в результаті в 1936 році йому присудили довічне ув'язнення.

Тероризм, безумовно, не був винаходом українських націоналістів і особисто Степана Бандери. Проте, саме після вбивства Перацького Польща поставила питання в Лізі Націй, попередниці ООН, про введення міжнародних санкцій проти терористів.

Довічне ув'язнення Бандери закінчилося у 1939 році з початком Другої світової війни, коли Німеччина і СРСР вторглися в Польщу. Бандера, який поміняв кілька в'язниць, перебував у цей час у Брестській фортеці, що слугувала в'язницею. З наближенням військ (цікаво, чиїх?) тюремна адміністрація втекла, в'язні вийшли на свободу.

Відносини Бандери з нацистською Німеччиною — найбільш болюча тема. Прихильники Бандери всіляко намагаються применшити значення цієї співпраці, його противники, навпаки, саме її всіляко випинають, часто обвішуючи спірними фактами, а іноді і відвертими міфами.

Однак і без міфології вистачає свідчень того, що відносини з гітлерівською Німеччиною в українських націоналістів були, зокрема, з боку Бандери. Незаперечним фактом цього є створення під керівництвом німецького військового командування двох батальйонів — «Нахтігаль» і «Роланд», сформованих в основному з числа прихильників Бандери.

Відомо також, що він виступав за союз із німцями, проте виключно тимчасовий, і за обов'язкової умови, що Німеччина визнає незалежну українську державу.

Після того як 30 червня 1941 року німецькі війська увійшли до Львова, в місті був зачитаний «Акт проголошення української держави». Все це відбувалося без участі Бандери, який залишався в Кракові.

Німецьке керівництво негативно поставилося до ідеї створення незалежної України, принаймні, керівники створеного соратниками Бандери Українського державного правління були заарештовані. Незабаром заарештували і самого Бандеру, згодом його відправили в концтабір.

Унаслідок перебування в таборі Бандера не зміг брати участі в створенні Української повстанської армії. Проте, саме з його ім'ям асоціювалися українські повстанці, причому як у німців, так і у більшовиків. У Німеччині був поширений термін «рух Бандери» (Banderabewegung), в СРСР — «бандерівці» і його похідні. З метою дискредитації Бандери і національно-визвольного руху, натхненником котрого він був, з подачі німців його почали називати «старшим більшовиком радянської України».

Я не маю на меті виправдати, обілити, реабілітувати Бандеру. Однак дивує, що весь негатив, пов'язаний з націоналістичним рухом в Україні, отримав саме він. Майже нічого не говориться про Андрія Мельника, лідера конкуруючого крила ОУН, яке встало на шлях недвозначного співробітництва з нацистами. Дуже мало — про близького соратника Ярослава Стецька, котрий не приховував свого антисемітизму. Дещо, але все одно незрівнянно мало — про Романа Шухевича, у якого був реальний військовий чин німецького вермахту. При цьому все, що пов'язано з Бандерою, стало прозивним, його ім'я є символом не тільки націоналізму, який можна трактувати по-різному, але також нацизму, фашизму, взагалі всього, що тільки може викликати виключно негативні почуття.

Лідери націоналістичного руху давно плекали ідею створення українських збройних сил. Про формування таких сил, зокрема, говорилося в Акті проголошення української державності від 30 червня 1941 року. Основою цієї армії повинні були стати вже згадані батальйони «Нахтігаль» і «Роланд». Тоді українська армія бачилася прибічникам Бандери виключно союзницею Німеччини. Але в зв'язку з позицією німецького керівництва, яке відкинуло ідею української державності, плани зазнали коригування.

Ворогами були оголошені як СРСР, так і Німеччина. Влітку 1943 року, коли процес створення УПА йшов повним ходом, була прийнята «стратегія боротьби на два фронти — проти московського і німецького імперіалізму».

При цьому тактика дій щодо цих двох ворогів була різною. Якщо активне протистояння більшовикам було в пріоритеті, то проти німців збройна боротьба відкладалася до суттєвого виснаження їхніх сил. Таке рішення було прийняте в 1942 році, тобто ще до формування армії. Пізніше під час обговорення плану дій по здійсненню національно-визвольної боротьби була відкинута ідея широкого повстання проти німецьких окупантів, німецький напрямок опору вирішили розвивати в дусі «самооборони народу».

Крім того, традиційним напрямком дій українських націоналістів була боротьба з поляками. Найбільш невідрадною подією цього протистояння, безумовно, стала Волинська різанина 1943 року.

Співпраця з окупантами, звана також зловісним і загадковим словом «колабораціонізм», — дуже поширене явище, особливо серед народів, які знаходяться в поневоленому стані і з появою нової сили, як правило, пов'язують власні плани щодо позбавлення від гніту. Геть так само поводитися жителі країн Балтії, для яких німці були не так нацистами, скільки тими, хто міг допомогти усунути радянську окупацію. Таке ж ставлення було у фінів, румун та інших, хто мав претензії до Москви.

Більше того — так само вчинили поневолені поляки, які підняли повстання, коли в 1812 році в Росію вторглася армія Наполеона. Але якщо Наполеон, хоч він і був завойовником, викликав повагу і навіть захоплення з боку багатьох його сучасників, то зачарування Гітлером якщо у когось і було, то дуже швидко пройшло. І головне — він і інші нацисти були визнані міжнародними злочинцями, а тому будь-яка співпраця з ними нічого доброго не обіцяла.

Йдучи на співпрацю з гітлерівською Німеччиною, українські, латиські, естонські та інші націоналісти навряд чи думали про злочини нацистів, тим більше про те, що ці злочини будуть засуджені міжнародним трибуналом. Окрім того, ці злочини мало чим відрізнялися від «досягнень» радянського режиму. Але це зовсім не спроба виправдатися: потрібно чітко розуміти, що такі аргументи мало кого переконують.

За співпрацю з нацистами, ба більше, просто за симпатії до нацизму, фашизму багато хто заплатив дуже дорого. Серед подібних «жертв», зокрема, — Езра Паунд, Луї-Фердинанд Селін, Дмитро Мережковський. Усі троє були видатними літераторами, але блиск їхньої слави істотно збляк через тінь, кинуту на неї фашизмом.

Тому світова реакція на будь-яку співпрацю з гітлерівською Німеччиною, а також на єврейські погроми і, ширше, етнічні чистки завжди буде однозначною і жорсткою. А подібні претензії до Української повстанської армії і, в цілому, до українських націоналістів, є.

Інша справа, — що крім тверезих фактів є й гарячі міфи, і їх необхідно розвінчувати. Стосовно УПА, Бендери — дійсно існують певні стереотипи, які не в останню чергу з'явилися завдяки радянській пропаганді. З ними треба боротися, їх треба долати. Але заяви деяких представників України, що керівники УПА «дуже не хотіли» здійснювати той чи інший погром, ту чи іншу різанину, або що на той час це «відповідало національним інтересам», а ще гірше — що такі дії були «всього лише» відповіддю на насильство, відплатою за століття гноблення, — є просто безглуздими і ніколи не будуть сприйматися серйозно, з якою б симпатією не ставилися в світі до України.

Володимир Путін, в 2009 році насилу засудивши пакт Молотова-Ріббентропа, в 2015-му скорегував свою точку зору, заявивши, що цей договір був необхідний для забезпечення безпеки СРСР. Окрім того, що є досить вагомі аргументи на користь того, що ця угода, навпаки, погіршила становище Радянського Союзу в плані безпеки, важливо те, що нинішнє російське керівництво, як, до речі, і колишнє радянське, всіляко намагається ретушувати непривабливі сторінки своєї історії, зокрема, пов'язані з відносинами з нацистами. Якщо Україна робитиме схожі заяви, в цьому плані нічим не відрізнятиметься від Росії. І навіть більше — дивно в такому випадку буде очікувати розуміння і підтримки з боку світової спільноти в конфліктах з Москвою.

Як мені здається (хоча я можу помилятися), Україна повинна визнати помилки, злочини діячів націоналістичного руху в роки війни, а там, де міфи превалюють над фактами, максимально популяризувати факти і розвінчати міфи. При цьому необхідно зробити акцент на тому, що Бандера і його соратники, зокрема воїни УПА, головною своєю

метою мали створення незалежної держави України, борючись з усіма, хто, на їхню думку, стояв на шляху до досягнення цієї мети.

Як відомо, збройна боротьба УПА не припинилась із закінченням Другої світової війни. Вона продовжувалася у вигляді партизансько-підпільного руху та диверсійно-терористичної діяльності аж до ліквідації Романа Шухевича в 1950 році і навіть трохи після цього. Шухевич, на відміну від Бандери, весь цей час залишався в Україні і навіть, якщо відомості не фальшиві, кілька разів з підробленими документами літав до Одеси на лікування.

Чи були шанси у повстанців домогтися своїх цілей, а саме — створення незалежної української держави? На це питання, як мені здається, практично неможливо дати ствердну відповідь. З одного боку, вражає високий рівень організації діяльності ОУН-УПА, послідовність і наполегливість у досягненні виконання завдань. Все це цілком могло привести до певного успіху при наявності сприятливих обставин. З іншого боку, відомо багато фактів проявів жорсткості, часто з боку націоналістів не тільки до ворогів, але також і до мирного населення і деяких союзників. А це якраз привід для відчуження, навіть незважаючи на певну лояльність місцевих жителів.

Ні за польської влади, ні за німецької окупації, ні за більшовиків — ОУН-УПА не вдалося наблизитися до реалізації поставлених цілей. Радянський Союз, який поширив і зміцнив свою владу на заході України, безжально карав будь-який протест і інакомислення. З не меншою жорстокістю втихомирювалось бродіння в країнах-сателітах — це щоб зрозуміти, чи були б шанси у повстанців, якби Україна опинилась поза межами післявоєнного СРСР.

Як це часто буває в Україні, повстанці намагалися заручитися підтримкою країн-переможниць, для яких після розгрому гітлерівської Німеччини новим ворогом став СРСР, але, наскільки відомо, особливих успіхів на цьому шляху досягнуто не було. Є дані, що після війни лідери УПА хотіли вступити в переговори з радянською владою, але зрозуміло, що їх результатом могли стати лише умови амністії, але аж ніяк не політичні поступки.

У будь-якому випадку сьогодні можна з упевненістю казати, що воїни Української повстанської армії були борцями за незалежність України (ну а спірні питання, що стосуються УПА, націоналістів, Степана Бандери, залишаться і навряд чи коли-небудь будуть

вирішені). Інша справа, що років через сто про все це будуть думати, я сподіваюся, без надмірних емоцій.

Замість післямови

Події останнього часу вносять неминучі і стрімкі корективи в створюваний важко, наполегливо і уривками текст. Те, що вчора розглядалось як можливий, хоч і не найбільш імовірний сценарій, сьогодні з вражаючою чіткістю втілюється в реальному житті. Деякі інші варіанти, що розглядалися як найбільш оптимальні, зараз викликають лише гірку посмішку і подивування власній наївності.

Коли в 2008 році відбувся бурхливий, але, на щастя, короткий конфлікт між Росією і Грузією (в РФ його вважали за краще називати грузино-південно-осетинський), багато хто, в тому числі в Україні, дуже обережно оцінювали подію. Багатьом здавалась недальновидною авантюра Міхеїла Саакашвілі, який незрозуміло на що розраховував. Незважаючи навіть на боязкі тоді ще повідомлення про те, що нестриманого в емоціях грузинського лідера спровокували, всі чітко і ясно бачили нічний обстріл Цхінвалі, а отже, звуки канонади просто заглушили всі інші аргументи.

(Можливо, саме тому під час «кримської кампанії» 2014 року українська армія не зробила жодного пострілу — щоб не було війни.) Я пам'ятаю, як щиро веселився тоді, в 2008-му, слухаючи президента Віктора Ющенка, який стверджував, що Україна — наступний об'єкт агресії з боку Росії. Та що я — найдосвідченіші експерти в області російсько-українських відносин категорично відкидали таку можливість.

Після бурхливих подій лютого-березня 2014 року з'явилося багато суперечок про те, що насправді сталося з Кримом — була це анексія чи демократична реалізація волевиявлення громадян. Зрозуміло, що більшість українців говорять про анексію, а росіяни — про демократичний вибір кримчан (у політичній риторичі РФ на той час з'явився вираз «народ Криму» — з таким же успіхом можна говорити і про «народ Москви», «народ Сибіру», «народ Калінінградської області»). Втім, президент РФ Володимир Путін у фільмі, присвяченому річниці «кримської кампанії», цілком відкрито говорить, що операція щодо повернення півострова готувалася — і проводилася — до референдуму. А також дав зрозуміти, що був готовий застосувати

неконвенційну зброю (під якою насамперед мається на увазі ядерна зброя) в разі перешкоджання цьому процесу.

Не є секретом, що навіть у найбільш «мирні» роки жителі Криму не приховували своїх симпатій до Росії. Не дивно, що після приходу в Києві до влади «хунти», ці симпатії різко зросли (в цьому випадку абсолютно неважливо, наскільки великим був вплив політичних маніпуляцій). Зрозуміло, що референдум не може бути проведений протягом двох тижнів. Зрозуміло, що результати цього референдуму суттєво завищені, і це ясно навіть без доказової бази (хоча така база є — взяти хоча б Севастополь, де, якщо подивитися на абсолютні цифри тих, хто проголосував, вийде, що приєднання до РФ підтримали понад 100 % жителів міста).

Але очевидно й інше — кримчани були щирі у своєму виборі. І в цьому полягає найбільша підлість скоєного, а точніше — організованого.

Що викликало обурення не тільки України, а й світової спільноти — був порушений принцип територіальної цілісності держави. Відбувся переділ кордонів — і не де-небудь, а в Європі.

Ось кажуть: поверніть Україні Крим. Уявімо собі, що це сталося. Але тоді Україна в очах мешканців півострова стане окупантом. З одного боку, справедливість восторжествує, з іншого — Україна з жертви агресії сама перетвориться на агресора (у тому, що Київ зіткнеться з масштабними протестами, можна не сумніватися). Тому не так вже й далекі від істини російські опозиціонери Михайло Ходорковський і Олексій Навальний, які поставили під сумнів змогу повернення Криму («Крим — це що, бутерброд з ковбасою, щоб його туди-сюди повертати?» — сказав, зокрема, Навальний). І цим вони викликали бурю гніву в середовищі українських патріотів, які, схоже, зовсім не замислюються над тим, як поводитиметься місцеве населення по відношенню до української влади, якби Крим знову опинився в єдиній Україні.

Саме в цьому я вбачаю головну підлість анексії Криму — в тому, що його повернення виглядає практично неможливим (єдиним прийнятним варіантом може виглядати «дзеркальний» референдум про повернення півострова до складу України, але, природно, за умови, що плебісцит не буде черговою маніпуляцією).

У питанні про Крим багато хто апелює до прецеденту Косова. Апелюють, ясна річ, в Москві (хоча сам «косовський прецедент» там якраз і не визнають). Але Косово, насправді, не має нічого спільного з «кримським прецедентом».

Почнемо з того, що рішення про відділення Косова від Сербії було прийняте — за міжнародного посередництва — після важкої кровопролитної війни. У Криму і приблизно такого не було — ні війни, ні міжнародного посередництва.

Що важливо, населення Косова — переважно етнічні албанці (зараз етнічною меншиною там є серби), які абсолютно не є споріднені з сербами, до того ж ще й мусульмани. Жителі Криму — це росіяни, українці, кримські татари та ін. (нехай «та ін.» на мене не ображаються), тобто приблизно той же набір, що і по всій Україні, тільки в інших пропорціях (скажете: кримських татар немає в Києві? я особисто знаю трьох). Тобто «народ Криму» від «народу України» мало чим відрізняється. У Донбасі, до речі, ці відмінності є ще меншими.

Далі — Косово не приєдналося до Албанії, тому в Криму створено свій прецедент.

Єдине, що ріднить Косово і Крим, — наявність у них «місць, які мають сакральне значення». У Косові, в місті Печ, знаходиться монастир-резиденція Печської патріархії, чиєю спадкоємицею є Сербська православна церква. У Криму — самі знаєте (якщо не знаєте — то, за словами В. Путіна, древнє місто Корсунь (Херсонес) є «місцем, що має сакральне значення для Росії, таке ж, як Храмова гора в Єрусалимі для мусульман та іудеїв»).

Але навіть тут не все так гладко: у Криму святиня відноситься до країни-рецептора (хоча дивно — хіба Україну хтось запитував — взагалі-то Святий Володимир, котрий, за легендою, хрестився в Херсонесі, був київським князем), в Косово — до країни-донора.

Ще одна улюблена аналогія — референдум про незалежність у Шотландії. Але тут будь-яке порівняння перетворюється на відвертий фарс. По-перше, Шотландія — це країна, яка багато століть домагалася відновлення своєї незалежності (в британській пресі Шотландія нерідко називається *country*, що і означає «країна»). По-друге, шотландський референдум готувався кілька років, а кримський провели за два тижні, примудрившись за цей час двічі змінити

формулювання винесеного на нього питання. Важливо, що шотландці все-таки вирішили не відділятися від «ненависної англійської хунти». Ну і найголовніше — Шотландія в разі відокремлення не збиралася приєднуватися ні до Ірландії, ні до Ісландії, ні до Америки, ні до Росії, ні до Китаю. У басків і каталонців, які мріють про «розлучення» з іспанцями, також, схоже, немає планів до когось там пригорнутися. Якщо розвалиться Бельгія, то навряд чи Валлонія приєднається до Франції, а Фландрія — до Нідерландів. Якщо вже зовсім фантазувати, то все одно слабо віриться, що швейцарські кантони почнуть ліпитися до Італії, Німеччини та Франції, виходячи з того, якою мовою там говорять — італійською, німецькою чи французькою. Але навіть якщо це раптом сталося б, все одно те, що раніше називалося Швейцарією (або Бельгією, Іспанією, Великою Британією), залишилося б у Європі і не стало б міняти геополітичний курс. Навіть ображена на Захід Сербія все одно залишиться європейською і не стане інтегруватися в Євразійський союз і в ЄС, і в кінцевому підсумку, виявиться разом з відірваним від неї Косовом.

Зараз існує думка, що нинішнє військове протистояння в Україні є якоюсь розплатою за мирні роки після проголошення незалежності. Дійсно, Україна до недавнього часу була однією з небагатьох країн пострадянського простору, де ніколи не лилася кров. Але у мене особисто виникає питання: а за що, власне, розплата?

Відокремлення населеного росіянами і українцями Придністров'я і, меншою мірою, національного анклаву Гагаузії було спровоковано діями націоналістичної верхівки Молдови, що взяла курс на об'єднання з Румунією. Аналогічним чином розвивалися події в Грузії — націоналістична істерія тамтешнього керівництва призвела до конфліктів з абхазами і осетинами, які, між іншим, ніякої спорідненості з грузинами не мають.

Так само йшла війна між азербайджанцями і вірменами через Нагірний Карабах.

До речі, якщо вже й шукати паралелі з Кримом, то найближчим виявиться саме Нагірний Карабах: населена переважно вірменами адміністративна територія Азербайджану хоче приєднатися до Вірменії. Але, ясна річ, повної аналогії не вийде й тут. Про етнічний склад кримчан я сказав вище. Крім того, не можна порівнювати

приблизно рівні за «вагою» Азербайджан і Вірменію з різнокаліберною парою Росія — Україна.

Важливо підкреслити, що всі ці конфлікти спалахнули на початку 1990-х років, а визрівати вони почали ще при пізньому Союзі.

У Криму на початку 90-х теж було шумно, проте все досить швидко припинилося — абсолютно мирно. Крим отримав автономію, а разом з нею — парламент, уряд, Конституцію, російську мову (і кримськотатарську) в якості офіційної. І все, начебто, заспокоїлося. Але, як виявилось, дуля в кишені залишилася. І її витягли на світ Божий у лютому 2014 року.

У Криму збройного конфлікту, на щастя, не сталося. Але війни не вдалося уникнути на Донбасі. Коли-небудь вона обов'язково закінчиться, — дуже хочеться на це сподіватися. І розсудить нас, у кінцевому підсумку, історія.